

Van generatie op generatie

Een literatuurstudie naar het doorbreken
van geweld en de rol van opvoeding

Kenniscabier

Katinka Lünemann
Trees Pels

Van generatie op generatie

*Een literatuurstudie naar het doorbreken van geweld
en de rol van opvoeding*

Katinka Lünemann
Trees Pels

Januari 2013

Inhoud

Inleiding	5
1 Omvang en achtergronden van geweld in intieme relaties	9
1.1 Inleiding	9
1.2 Omvang	10
1.3 Aard, patronen en profielen	16
1.4 Conclusie	22
2 Geweld van generatie op generatie	23
2.1 Overdracht van geweld	23
2.2 Verklaringen van en perspectieven op intergenerationeel geweld	26
2.3 Risico en beschermende factoren	29
2.4 Conclusie	34
3 Ouderschap en kindontwikkeling tijdens en na geweld	35
3.1 Gevolgen van partnergeweld voor de opvoeding	35
3.2 Ouderschap na scheiding	40
3.3 Gevolgen van geweld voor de kinderen	43
4 Slot: doorbreken van de geweldscyclus	47
Literatuur	51

Inleiding

Geweld en agressie in gezinnen en intieme relaties is van alle tijden en vindt onder alle bevolkingsgroepen en in alle culturen plaats. Ook de overdracht van geweld van de ene op de andere generatie is een veelvuldig voorkomend verschijnsel. De negatieve invloed van de geweldssituatie op de kinderen en hun opvoeding is daarmee van invloed op hoe deze toekomstige generatie ouders zich ontwikkelt.

De gemeenten hebben sinds begin deze eeuw een regietaak als het gaat om de aanpak van huiselijk geweld, welke taak is geformaliseerd in de Wmo (Pattje, 2011; Lünemann, Ketner & Mein, 2013). De lokale overheid, bijvoorbeeld de G4, en de landelijke overheid benadrukken regelmatig in hun beleid Aanpak huiselijk geweld of Aanpak geweld in afhankelijkheidsrelaties dat het beleid moet bijdragen aan het doorbreken van de intergenerationele overdracht van geweld in gezinnen. Het doorbreken van intergenerationele overdracht van geweld is in najaar 2012 tot derde pijler van het beleid geweld in afhankelijkheidsrelaties aangemerkt. Onder het voorkomen van intergenerationele overdracht van geweld wordt verstaan 'het voorkomen dat patronen van gewelddadig gedrag door toekomstige generaties wordt overgenomen'¹. Dit wordt geconcretiseerd met bijvoorbeeld projecten die zijn gericht op het versterken van de weerbaarheid van meisjes en vrouwen of het vergroten van de eigen kracht van slachtoffers van huiselijk geweld. Ook de publiekscampagne *We Can* wordt ingezet om via changemakers op allerlei manieren bewustwording te vergroten over geweld tegen vrouwen en meisjes. Deze acties gericht op bewustwording en versterking van de weerbaarheid zijn preventieactiviteiten. Kennis en informatie zijn belangrijke voorwaarden om uit een gewelddadig patroon te kunnen stappen, zo kwam ondermeer uit het recente onderzoek onder moeders die slachtoffer waren van geweld door hun partner naar voren (Pels, Lünemann & Steketee, 2011). De vraag is of het mogelijk is om beleid te ontwikkelen dat meer specifiek is gericht op het doorbreken van intergenerationele overdracht van geweld in gezinnen; kan

1 Brief aan de Tweede Kamer, kenmerk DMO/MDH – 3135909.

gemeentelijke beleid bijdragen aan het verkleinen van risicofactoren en het vergroten van beschermende factoren met betrekking tot geweld in gezinnen.

Dit kenniscahier heeft tot doel meer inzicht te geven in de betekenis van intergenerationele overdracht van geweld in gezinnen. Wat weten we op grond van buitenlandse en Nederlandse literatuur over intergenerationele overdracht? De nadruk ligt op geweld van de ene ouder tegen de andere ouder. Wat is de betekenis hiervan voor kinderen en de opvoeding van kinderen? Betekent het zien van geweld tegen de ouder of tussen ouders dat dit geweldspatroon zich voortzet als kinderen volwassen zijn geworden? Waar mogelijk gaan we in op variaties in achtergrondkenmerken, zoals sekse, sociaaleconomische positie en etnische herkomst. Deze literatuurstudie is de geactualiseerde versie van een voorstudie voor het onderzoek onder 100 moeders en 84 kinderen dat plaatsvond tussen 2009 en 2011. Een beknopte versie van de literatuurstudie staat in de inleiding van het boek *Opvoeden na partnergeweld* onder redactie van Pels, Lünemann en Steketee (2011).

Geweld in afhankelijkheidsrelaties, huiselijk geweld of geweld in intieme relaties - het is niet eenvoudig om een passende benaming te vinden. In Nederland introduceerde de overheid begin deze eeuw 'huiselijk geweld' als officiële term. Huiselijk geweld omvat partnergeweld, geweld door de ex-partner, geweld van ouder naar kind, van kind naar ouder en geweld tegen ouderen in afhankelijkheidsrelaties. Ook geweld door vrienden en familieleden valt eronder. Wij hanteren de term huiselijk geweld of geweld in afhankelijkheidsrelaties voor alle vormen van geweld in het gezin en de bredere familie. Daarnaast spreken we van partnergeweld of intiem relatiegeweld als het gaat om geweld tegen de (ex-)partner. Onder kindermishandeling verstaan we geweld en verwaarlozing door ouders. Dit literatuuronderzoek is gedaan naar de vraag hoe agressie en geweld in gezinnen invloed heeft op de opvoeding. Het richt zich primair op geweld tegen de partner, of tussen ouders, waar kinderen (indirect) getuige van zijn, en op intergenerationele overdracht van geweld thuis. Het gaat om allerlei vormen van geweld: fysiek, seksueel en psychisch geweld.

Verantwoording literatuur

Voor deze literatuurreview is gebruikgemaakt van diverse databanken. De meeste literatuur is gevonden in Picarta en in Sociological Abstracts. In Picarta is gebruikgemaakt van de Booleaanse operatoren OR en AND tussen de diverse termen. De termen zijn allen gezocht in titelveld, het veld 'alle woorden' en in het veld trefwoorden, waarbij het jaartal 2000 als beperking is

ingesteld. Er is gezocht op de combinaties huiselijk geweld and gezin; intergenerational and huiselijk geweld; intergenerational and domestic violence; mishandeling and gezin; mishandeling and hulpverlening; child abuse and pattern; intergenerational relations and family; intergenerational relations and child abuse. Binnen Sociological Abstract is gezocht op:

- (DE=("intergenerational relations" and "adult children")) and(DE=("family violence" or "abuse" or "aggression" or "assault").
- (DE=("intergenerational relations" and "adult children" and "generational differences" and "parent child relations").
- (DE=("family violence" or "abuse" or "assault")) and(DE="cyclical processes").
- (DE=("intervention" or "behavior modification" or "child welfare services" or "protection" or "risk factors" or "treatment methods" or "treatment programs") AND DE=("family violence" or "abuse" or "assault" or "child abuse" or "family" or "adult children" or "intergenerational relations") AND DE=("ethnic groups" or "ethnicity" or "minority groups" or "adult children" or "intergenerational relations").

Daarnaast is gezocht binnen de publicaties van het Nederlands Jeugdinstituut, waarbij gezocht is met de term Gezinsgeweld.

Naast de literatuur uit databanken is ook materiaal gevonden via internet en via de sneeuwbalmethode. Deze laatste methode biedt invalshoeken naar organisaties of auteurs of ander typen onderzoek, die relevant waren voor dit onderzoek. De search vond in 2009 plaats, maar aanvullingen via de sneeuwbalmethode vonden plaats tot 2012.

Leeswijzer

In dit cahier behandelt hoofdstuk 2 de omvang van geweld in gezinnen, de aard van het geweld en op profielen van daders en slachtoffers. Geweld in het gezin over generaties heen staat centraal in hoofdstuk 3. In hoeverre wordt het opgroeien in een gezinssfeer van agressie en geweld voortgezet in daderschap of slachtofferschap bij (jong) volwassenen? De aandacht gaat vooral uit naar kinderen die in hun jeugd slachtoffer of getuige waren van geweld in het gezin en naar de vraag in hoeverre zij later als ouder weer geweld gebruiken of juist slachtoffer worden van partnergeweld. We gaan in op de theoretische noties omtrent mechanismen van geweld in het gezin en de beschermende en risicofactoren. In het vierde hoofdstuk staan we stil bij de invloed van agressie en geweld op de opvoeding; hoe beïnvloedt het geweld het moederschap en vaderschap en de invulling die ouders geven aan de opvoeding? Zo mogelijk wordt aangegeven of er verschillen zijn tussen gezinnen van verschillende etnische afkomst. We sluiten af met een conclusie in hoofdstuk 5.

1 Omvang en achtergronden van geweld in intieme relaties

1.1 Inleiding

De problematiek van huiselijk geweld onderscheidt zich van die van publiek geweld doordat het geweld plaatsvindt in huiselijke kring, dat wil zeggen binnen intieme relaties, gezins- of familieverbanden. Het bindende element is dat in alle gevallen sprake is van emotionele afhankelijkheid en loyaliteitsbanden. Daarbij maakt het een verschil of het kind door een huisvriend seksueel wordt misbruikt, of door de vader of dat een vrouw door haar echtgenoot of een huisvriend wordt mishandeld; gezinsbanden en familiebanden hebben hun eigen dynamiek en zijn moeilijker te doorbreken. Ook de bredere (schoon)familie kan een rol spelen in het klein houden, onderdrukken en mishandelen van de vrouw. Dit lijkt wat vaker voor te komen in bepaalde etnische gemeenschappen (zie bijvoorbeeld Pels, Lünemann & Steketee, 2011; Brenninkmeijer et al., 2009; Janssen, 2006). Dit geldt zeker ook waar sprake is van eergeweld (zie verder par 2.3.1). Slachtoffers van geweld in de privésfeer leven, mede door de (opgedrongen) geheimhouding van het geweld, vaak in een isolement.

Wat de problematiek van intiem geweld lastig maakt is de complexiteit van gevoelens, afhankelijkheden, economische verbondenheid, gezamenlijke geschiedenis, bloedbanden, verschillen in machtsbronnen en culturele invloeden. Het geweld is slechts één aspect van vele. De hand die slaat is ook de hand die liefheeft of heeft liefgehad (Römkens, 1992; Lünemann, 1996; Dijkstra, 2000; Malsch et al., 2004; Lünemann & Bruinsma, 2005; Yerden, 2008; Pels, Lünemann & Steketee, 2011). Een echtscheiding is geen garantie voor het stoppen van geweld. In de praktijk leidt een echtscheiding regelmatig tot escalatie van het geweld omdat de ander niet accepteert dat de relatie wordt beëindigd. Als er geen geschiedenis van (fysiek) geweld ten grondslag ligt aan de echtscheiding, kan de echtscheiding zelf bovendien aanleiding geven tot geweld (Graaf, 2005; Römkens, 1992).

Agressieve conflicten tussen ouders kan voor kinderen zeer ingrijpend of zelfs traumatisch zijn; getuige zijn van geweld kan even ernstige gevolgen hebben voor kinderen als zelf door een ouder worden mishandeld, bedreigd of verwaarloosd (Dijkstra 2007; Hester et al. 2006). In de onderstaande paragrafen gaan we eerst in op de omvang van partnergeweld en de omvang van kinderen als getuige, vervolgens staan we stil bij de aard, patronen en profielen van partnergeweld.

1.2 *Omvang*

In Nederland is vooral grootschalig survey onderzoek gedaan naar huiselijk geweld in brede zin, zonder onderscheid te maken naar kindermishandeling en geweld tegen de partner of ex-partner en geweld door familie en huisvrienden (Van Dijk, Flight, Oppenhuis & Duesmann, 1997²; Van Dijk & Oppenhuis, 2002³; Van Dijk, Van Veen & Cox, 2010⁴). Römken deed eind vorige eeuw onderzoek naar geweld in heteroseksuele partnerrelaties via een grootschalige survey-onderzoek (Römken 1989, 1992)⁵. Als het gaat om de omvang van geweld waarbij kinderen getuige zijn baseren we ons op politiecijfers (Nieuwenhuis 2008) en buitenlandse gegevens. We gaan kort in op de algemene huiselijk geweld cijfers, en vervolgens staan we stil bij de omvang van partnergeweld en cijfers omtrent kind als getuige.

Omvang huiselijk geweld

In 1997 kwam naar voren dat bijna de helft van de Nederlandse bevolking ooit slachtoffer is geweest van huiselijk geweld (45%): geweld dus door een partner of ex-partner, ouder, broer/zus of ander persoon in huiselijke kring (Van Dijk, Flight, Oppenhuis & Duesmann; 1997). Onderzoek naar huiselijk geweld onder

2 Dit onderzoek vond plaats onder 516 mannen en 489 vrouwen tussen 18 en zeventig jaar.

3 Het betrof 394 mannen en 455 vrouwen van in Nederland wonende Surinamers, Antillianen en Arubanen, Marokkanen en Turken.

4 Het betrof een internetpanelonderzoek, waardoor vooral personen die getypeerd worden als 'internetgrootgebruikers' meededen aan de survey. Slechts 1% bestond uit allochtone respondenten, die voornamelijk hoog opgeleid waren (Van Veen & Bogaerts, 2010, p. 36). Er waren 6.427 respondenten. Hiervan rapporteerden 48 % geen slachtofferschap, 42 % rapporteerde vervelende incidenten in huiselijke kring en 10 % (n=648) rapporteerde evident huiselijk geweld. Deze percentages verschillen enigszins van de gewogen percentages. Absolute aantallen naar sekse blijft onduidelijk.

5 Het betrof 1016 vrouwen tussen de twintig en zestig jaar.

in Nederland wonende Surinamers, Antillianen en Arubanen, Marokkanen en Turken in begin deze eeuw levert andere cijfers op: 24 procent van de allochtone respondenten zegt slachtoffer te zijn geweest van huiselijk geweld. Het betreft bijna altijd niet-incidenteel geweld. De onderzoekers verklaren het verschil in slachtofferschap tussen Nederlandse en allochtone respondenten (45 versus 24 procent) uit het grote taboe dat bestaat onder allochtone groepen om over geweld te praten. Op seksueel geweld heerst nog een groter taboe dan op fysiek en geestelijk geweld; allochtone ouderen melden bijvoorbeeld helemaal geen slachtofferschap van seksueel geweld. Overigens zijn tussen de diverse allochtone groepen grote verschillen te constateren, waarbij de cijfers over slachtofferschap van huiselijk geweld van Antillianen en Arubanen meer overeenkomen met die over Nederlandse slachtoffers, en Marokkanen het laagste scoren (Van Dijk & Oppenhuis, 2002).⁶ Zowel uit het onderzoek onder Nederlanders als onder allochtonen komt naar voren dat vooral vrouwen slachtoffer zijn van zeer ernstig en herhaald geweld.

In 2010 is gekeken naar de afgelopen vijf jaar. Dan is ruim 9 procent slachtoffer geweest van evident⁷ huiselijk geweld, met name van fysiek geweld (65%) en seksueel geweld (8%). Ongeveer 60 procent van de slachtoffers van evident huiselijk geweld is vrouw en 40 procent is man. Het ervaren slachtofferschap van psychisch en fysiek geweld verschilt niet wezenlijk tussen de seksen, wel als het gaat om seksueel geweld: hier zijn vooral vrouwen slachtoffer van. Een kwart van de slachtoffers doet een suïcidepoging naar aanleiding van huiselijk geweld; dit zijn vooral vrouwen en jongeren. Ruim 60 procent van het ervaren huiselijk geweld betreft geweld door partner of ex-partner. Vrouwen (60%) worden vaker slachtoffer van geweld in de relatie dan mannen (40%). Mannen worden vaker slachtoffer van geweld door broer, familie of huisvrienden. (Van der Veen & Bogaerts, 2010; Van Dijk, Van Veen & Cox, 2010). Als alleen naar evident geweld wordt gekeken, dan zijn vrouwen significant vaker slachtoffer van geweld door partner of ex partner dan mannen (vrouwen 78% en mannen 59%), terwijl mannen vaker slachtoffer zijn van evident geweld door andere familieleden en huisvrienden, namelijk 40% versus 28% (Van der Veen, 2011).⁸

6 Er wordt momenteel onderzoek gedaan onder deze bevolkingsgroepen in aanvulling op het onderzoek naar huiselijk geweld in 2010.

7 Evident huiselijk geweld is ernstig geweld of minder ernstig geweld dat minimaal 10 keer de afgelopen 5 jaar is voorgekomen. Voor de precieze definitie zie Van Veen & Bogaerts 2010, p. 11.

8 Tot eenzelfde conclusie komt Van Wijk (2012) voor Curaçao.

Geweld tegen de partner of ex-partner

In Nederland is het onderzoek van Römken (1989) het baanbrekende onderzoek naar de omvang van geweld tegen vrouwen door hun partner. Uit dat onderzoek komt naar voren dat een op de vijf vrouwen (20,9%) ooit eenzijdig geweld heeft ondervonden in een relatie met een man. Ruim de helft daarvan was slachtoffer van (zeer) ernstig en herhaald geweld. Ruim een op de twintig vrouwen (5,5%) was ooit in een relatie betrokken bij wederkerig geweld; zij en de partner gebruikten over en weer geweld van lichte tot matige ernst. Er was geen sprake van ernstig geweld bij wederkerig geweld. Een op de acht vrouwen ondervond binnen haar huidige relatie eenzijdig geweld (Römken, 1989, 1992). Eén op de vijf vrouwen geeft als reden voor de echtscheiding aan dat een geschiedenis van geweld ten grondslag ligt aan het uit elkaar gaan (Graaf, 2005). Eén op de zes gescheiden vrouwen die tijdens hun relatie geweld hadden meegemaakt, werden ook na de scheiding geconfronteerd met geweld door de partner en vier procent van de vrouwen werd na de scheiding verkracht (Römken, 1992). De periode rond de echtscheiding wordt wel als de meest gevaarlijke periode beschouwd waarin de kans op een dodelijke afloop het grootst is (Mahoney, 1994; Campbell et al., 2001, 2003).

Wittebrood en Veldheer (2005) hebben een secundaire analyse uitgevoerd op de Intomart-onderzoeken van 1997 en 2002 door in het databestand de gegevens over partnergeweld nader te analyseren. Gemiddeld heeft twaalf procent van de Nederlandse bevolking ooit te maken gehad met geweld door de partner of ex-partner⁹, waarbij in ongeveer veertig procent van de gevallen de partner geweld pleegt en bij zestig procent de ex-partner. In geval van partnergeweld blijkt zeven procent van de mannen ooit slachtoffer te zijn geweest en 16 procent van de vrouwen; meer vrouwen zijn slachtoffer geweest van partnergeweld dan mannen en dit geldt zowel fysiek geweld als seksueel geweld. Ook zijn vrouwen vaker slachtoffer van ernstiger geweld. Kijkende naar alleen recent geweld, dat wil zeggen in de afgelopen vijf jaar, dan blijkt bijna vier procent van de Nederlandse bevolking slachtoffer te zijn van partnergeweld. De onderzoekers zijn eveneens nagegaan of allochtone vrouwen vaker slachtoffer zijn van partnergeweld dan autochtone vrouwen. Dit blijkt niet het geval te zijn: 16 procent van de autochtone vrouwen heeft ooit te maken gehad met partnergeweld en 15 procent van de allochtone

9 Van alle in 1997 gerapporteerde voorvallen van huiselijk geweld blijkt nog geen kwart gepleegd door de partner of ex-partner. Ouders nemen ongeveer een vijfde van het huiselijk geweld voor hun rekening. Het grootste gedeelte van het huiselijk geweld is gepleegd door familieleden (22%) en niet-familieleden (37%) (Wittebrood & Veldheer, 2005).

vrouwen. Bij recent partnergeweld blijken er geen verschillen te zijn tussen autochtone en allochtone vrouwen als een zelfde leeftijdsverdeling in acht wordt genomen¹⁰.

Deze Nederlandse cijfers komen in grote lijnen overeen met cijfers uit het buitenland. Daar blijkt bijvoorbeeld uit dat 12 procent van de Amerikaanse vrouwen met geweld door haar partner te maken krijgt, terwijl 3 procent van de vrouwen jaarlijks ernstig wordt mishandeld door de partner (Straus & Gelles in Graham-Bermann & Edleson, 2001; Markowitz, 2001). In Latijns-Amerika en het Caribische gebied gelden percentages tussen 20 en 30 procent voor fysiek geweld (WHO rapport 2006, aangehaald in Van Wijk 2012). In Turkije zegt 42 procent van de vrouwen slachtoffer te zijn van fysiek of seksueel geweld in haar (huwelijkse) relatie (National research on domestic violence against women in Turkey 2009).

Meer recent komt uit onderzoek naar voren dat mannen en vrouwen niet wezenlijk van elkaar verschillen als het gaat om lichamelijk geweld, zoals slaan, duwen, krabben en schoppen, en in geval van psychisch geweld (Archer, 2000; Straus, 2006, 2010; Tanha et al., 2011; Van Wijk 2012). Het wezen van partnergeweld wordt echter niet alleen gevormd door de gedragingen, maar ook door dwang en controle en het samenspel tussen fysiek geweld, psychisch geweld en seksuele dwang (Pico-Alfonso, 2005; Tanha et al., 2010; Reed et al., 2010). Vrouwen zijn veel vaker slachtoffer van 'coercive control' door hun partner dan mannen, en vooral vrouwen zijn slachtoffer van seksuele dwang (Tanha et al., 2011; Van Veen & Bogaerts, 2010; Römken, 2010; Reed et al., 2010; Graham-Kevan & Archer, 2003). Ook komt uit onderzoek naar voren dat mannen die lichamelijk geweld gebruiken tegen hun partner veel devianter zijn dan vrouwen die zich schuldig maken aan partnergeweld (Magdol et al., 1997 in Van der Knaap et al., 2010).

Kortom, de problematiek van partnergeweld is complex en de groep plegers is heterogeen, waarbij duidelijk is dat mannen en vrouwen geweld plegen in intieme relaties, maar het slachtofferschap en daderschap van mannen en vrouwen verschilt. We komen hier onder aard en profielen op terug (paragraaf 2.3).

10 Swan & Snow (2006) vonden dat verschillen in prevalentie van partnergeweld tussen etnische groepen verdween als werd gecorrigeerd voor SES (Sociaal Economische Status).

Kinderen als getuige van geweld

Het is lastig om zicht te krijgen op de omvang van kinderen die blootstaan aan geweld tegen de ouder of tussen ouders. Wanneer spreek je van het zijn van 'getuige van geweld'? Als de kinderen er daadwerkelijk bij aanwezig zijn, als ze horen dat er een agressief of gewelddadig conflict is, als ze de gevolgen zien, zoals blauwe plekken of vernielingen, of als ze er later van horen? Een brede definitie is: kinderen die opgroeien in een gezin waar partnergeweld voorkomt (Jouriles et al., 2001; Dijkstra 2001; Baeten & Geurts, 2002). Vaak is niet duidelijk welke definitie wordt gebruikt.

Geschat wordt dat tussen 40 en 80 procent van de gevallen waar geweld tussen ouders of verzorgers plaatsvindt, kinderen aanwezig zijn (Groen, 2003). Uit de politieregistratie van huiselijk geweld komt naar voren dat in ongeveer 60 procent van de incidenten van huiselijk geweld kinderen (tot 18 jaar) zijn betrokken doordat ze in het gezin wonen en in een kwart van de incidenten waren de kinderen aanwezig bij het gewelddadige conflict: zij waren dus daadwerkelijk getuige van het geweld (Nieuwenhuis, 2008).¹¹

In Nederland wordt ervan uitgegaan dat per jaar ongeveer 100.000 kinderen getuige zijn van geweld in het gezin, en dat van die kind-getuigen er 40.000 het risico lopen gedrags- en/of emotionele problemen te ontwikkelen (Lamers-Winkelmann, 2006). Naar schatting is tussen de 30 en 60 procent van de kinderen die getuige zijn van geweld, ook zelf slachtoffer van geweld (Dijkstra, Janssen & Baeten, 2004).

Amerikaanse studies wijzen uit dat tussen de 11 en 20 procent van de volwassenen herinneringen hebben aan gewelddadig gedrag tussen de ouders. Overigens blijkt ook uit onderzoek dat een grote groep volwassenen geen herinneringen heeft aan het geweld in de jeugd, terwijl objectief is vastgesteld dat dit er wel was (Dijkstra 2000).¹²

Samengaan van partnergeweld en kindermishandeling

Kindermishandeling en partnergeweld worden doorgaans beschouwd als losstaande fenomenen, maar recent onderzoek laat zien dat er een (sterk) verband is tussen agressie tegen of agressie tussen partners enerzijds en geweld tegen kinderen anderzijds. Hoe vaker het geweld tegen de partner plaatsvindt, hoe groter de kans dat er ook geweld tegen de kinderen voorkomt (Slep & O'Leary, 2001; Dijkstra, 2008). Vrouwen die worden mishandeld in hun

11 Het betrof 1000 incidenten die bij de politie waren gemeld.

12 Herinneringen aan geweld in de jeugd blijken niet met de werkelijkheid te kloppen; er is sprake van substantial recall/disclosure bias (Yoshihama & Gillespie, 2002).

relatie lopen twee keer zo vaak kans om hun kind te mishandelen als vrouwen die niet worden mishandeld door hun partner (Straus & Gelles, 1985 in Dijkstra 2008). Als een man zijn vrouw mishandelt, is er een grote kans dat hij ook zijn kind mishandelt. Zo zijn in de onderzoeken van Williams, Boggess & Carter (2001) en van Pels, Lünemann & Steketee (2011) de helft van de mannen die hun partner mishandelen ook gewelddadig tegen hun kind. Bij ernstig geweld tegen de moeder is de kans groter dat ook het kind of de kinderen worden mishandeld door de partner (Radford & Hester, 2006). De kans op fysiek geweld van kinderen door ouder(s) is twee maal zo groot als sprake is van partnergeweld. Het risico op geweld tegen de kinderen neemt toe als de ouders jong zijn, er sprake is van een lage opleiding en een gering inkomen (Cox, Kotch & Everson, 2003 in Dijkstra, 2008). In de periode waarin de kinderen jong zijn is het aantal stressfactoren relatief hoog, zeker bij weinig inkomen.

In feite is er geen betrouwbaar onderzoek naar het samengaan van kindermishandeling en partnergeweld; alle studies bij elkaar, vooral gedaan in de Verenigde Staten, zonder onderscheid naar soort respondentengroep en methode van onderzoek, geven een variatie aan van 18 tot 97 procent! De meest betrouwbare recente schatting van het samengaan van partnergeweld met fysiek geweld tegen kinderen is tussen 22 en 67 procent. Onder de bevolking is in 4.4 procent of minder hiervan sprake (Knickerbocker et al., 2007).

Naast het samengaan van geweld tegen het kind (kindermishandeling) en geweld tegen de partner (partnergeweld), is er nog een variant, namelijk dat tijdens het geweld tegen de partner het kind ook slachtoffer is van geweld en letsel oploopt: het kind kan per ongeluk geraakt worden, of het kind wordt bewust geweld aangedaan door de dader. Uit een studie onder 114 mishandelde moeders kwam naar voren dat een derde van de kinderen wel eens gewond raakt tijdens het geweld tegen de moeder en een kwart van de kinderen bewust verwond wordt (Edleson & Williams, 2007)¹³.

13 Ook moeders die hun kinderen willen beschermen tegen het geweld van de vader worden bewust verwond: de helft van de 114 moeders gaf dit aan in het interview (Edleson & Williams, 2007).

1.3 Aard, patronen en profielen

Aard en patronen van geweld

Achter deze omvangcijfers zit een grote variatie aan geweld, dynamische (machts)processen en persoonlijkheden. Wat onder geweld in het gezin wordt verstaan is geen objectief gegeven, maar verschilt naar historische periode en culturele achtergrond. De afgelopen decennia is er veel onderzoek gedaan naar de aard van het geweld in intieme relaties en de patronen van geweld.

Een onderscheid in geweldspatronen dat wordt gemaakt is het zogenaamde situationele geweld (*common couple violence*) en sterk controlerend geweld (*patriarchal terrorism* of *intiem terrorisme*). In het eerste geval gaat het om niet frequente agressieve conflicten in relaties zonder ernstig letsel; er valt wel eens een klap en er wordt wel eens geduwd en met servies gesmeten (laag ernstniveau). Beide partners kunnen het initiatief nemen en de gewelddadigheid in de relatie verdwijnt met het ouder worden. Er is geen sprake van controle van de een over de ander en de angst overheerst niet. Conflicten ontstaan in stressvolle situaties en escaleren ongewild in licht geweld; het geweld komt vooral voort uit communicatieproblemen. Van *patriarchal terrorism* is sprake bij frequent en ernstig eenzijdig geweld van (meestal) de man tegen de vrouw. De man probeert bewust de vrouw te ondermijnen, te verwonden of pijn te doen. Er is sprake van vernedering en inperking van haar vrijheid. Dit geweld escaleert dikwijls in frequentie en ernst in de loop van de relatie tot ernstig, levensbedreigend geweld. Hier is vaak sprake van geweld in de jeugd geweest (Johnson 1999, 2008). Deze tweedeling is later verfijnd. Een derde patroon is bijvoorbeeld dat geweld gepleegd wordt als reactie op het geweld van de ander. Dit geweld is niet gemotiveerd door de ander te willen beheersen, maar is eerder verdedigend van aard. Een vierde patroon betreft partners die elkaar willen controleren en beheersen en die beide gewelddadig zijn (Graham-Bermann & Edleson, 2001; Johnson, 2008).

Dit verschil tussen situationeel en controlerend geweld geeft ook een verklaring voor het verschil tussen onderzoek dat uitwijst dat mannen en vrouwen allebei gewelddadig zijn en onderzoek dat uitwijst dat vooral mannen ernstig geweld plegen. Situationeel geweld blijkt bijvoorbeeld voor te komen onder studenten en niet gewelddadige gevangenen, terwijl onder gewelddadige gevangenen en slachtoffers van partnergeweld in de vrouwenopvang sprake is van intiem terrorisme: sterk controlerend en dwingend intiem geweld (Graham-Kevan & Archer, 2003). Ook wordt steeds duidelijker dat het niet alleen gaat om de fysieke gedraging, maar om het samenspel van

fysiek geweld, psychische vernedering en seksuele dwang waarmee controle wordt uitgeoefend. Een vergaande vorm van controle is vrijheidsbeneming, en ook economische uitbuiting (manipulatie via huishoudgeld) is een vorm van controle op het doen en laten van de vrouw. De negatieve effecten van psychisch geweld (in samenhang met fysiek en seksueel geweld) op de weerbaarheid en gezondheid van vrouwen is groter dan de effecten van enkel lichamelijk geweld (Pico-Alfonso, 2005; Stark, 2007; Pels, Lünemann & Steketee, 2010). Psychisch geweld en het dreigen met geweld creëert een sfeer van angst. Vrouwen voelen significant meer angst dan mannen (Swan & Snow, 2010). De sfeer van angst en controle onderscheidt intiem terrorisme van situationeel geweld.

Geweld in een intieme relatie wordt niet alleen beïnvloed door individuele factoren. Ook situationele factoren als sociaaleconomische positie, opleiding en familiecontext hebben hun invloed evenals de wijk waarin men woont. Cultuur speelt een rol in de wijze waarop betekenis wordt gegeven aan geweld in het gezin (Archer, 2000; Swan & Snow, 2006; Renzetti, 2012). Op cultuur gaan we dieper in omdat cultuur het geweld in intieme relaties kleurt. Cultuur is een gezamenlijke ervaring van gemeenschappen welke evolueert in de tijd onder invloed van maatschappelijke en politieke veranderingen. Het is geen vast patroon van normen, tradities, en waarden die van generatie op generatie overgaan (Brenninkmeijer, 2009; Warrier et al., 2002). Geweld in het gezin kan verschillende betekenissen hebben al naar gelang verschillen van plaats en tijd.

Er is weinig verschil in de aard van geweld tussen de verschillende etnische groepen, maar wel in de culturele achtergrond ervan (Pels, Lünemann & Steketee, 2011). De Antilliaans- en Hindostaans-Nederlandse vrouwen leken zich te (willen) ontworstelen aan een van huis – en land van herkomst – uit ervaren machismo en daarmee samenhangende geweldscultuur. Antilliaanse vrouwen hebben meer de houding dat ze zich niet de mond laten snoeren of laten slaan en daarom terugvechten. Dit komt overeen met onderzoek onder Afrikaans-Amerikaanse vrouwen, waaruit overigens ook naar voren komt dat door dit weerbare gedrag de achterliggende factoren onzichtbaar blijven (Swan & Snow, 2006). Voor de migrantenvrouwen uit Marokko en Turkije, waar sprake is van een sterkere hiërarchie tussen man en vrouw, komen extra risicofactoren naar voren namelijk de stress van de migratie, en het verlies van steun van de achterblijvende familie (Pels, Lünemann & Steketee, 2011). Yerden (2008) deed onderzoek naar huiselijk geweld onder gezinnen van Turkse en Marokkaanse afkomst. Tussen beide groepen werden geen opmerkelijke verschillen gevonden in de beweegredenen en kenmerken van geweld. In

zowel Turkse als Marokkaanse gemeenschappen zijn er noties over eer en kuisheidsregels voor vrouwen. Mannen gelden als het hoofd van het gezin, aldus de respondenten. De man mag geweld gebruiken als zijn vrouw niet gehoorzaam is, de kuisheidsregels overschrijdt of niet loyaal is aan de schoonfamilie. Deze opvatting vertoont echter scheuren. Vrouwen komen steeds vaker op voor hun rechten, zijn thuis mondiger en willen dat de man communiceert in plaats van slaat (zie ook Pels & De Gruijter 2006). Turkse en Marokkaanse mannen die in Nederland zijn geboren en getogen (tweede generatie) baseren zich minder vaak op hun autoriteit en macht en willen een geweldsvrije relatie met een open communicatie (Yerden 2008; Lünemann, Hermens & Roeleveld, 2011). Slaan van kinderen als manier om het kind te corrigeren of op het rechte pad te houden lijkt nog algemeen geaccepteerd, in die zin dat het geweld (tik of klap) in verhouding moet staan tot de ongehoorzaamheid. Moeders lijken in deze zin meer geweld te gebruiken dan de vaders; vaders staan meer op afstand. Maar als vaders geweld gebruiken is dit veel ernstiger (Yerden, 2008).

De literatuur over opvoeding in een niet-problematische doorsnee van gezinnen van niet-westerse afkomst laat een wat ander beeld zien. Het gebruik van machtsmiddelen en vooral van fysieke straf verliest snel aan vanzelfsprekendheid. Daarbij moet worden aangetekend dat de relatief snelle overgang van een autoritaire naar een meer democratische opvoedingsstijl niet zonder vallen en opstaan verloopt. De gezagshandhaving en communicatie met kinderen roepen veel opvoedingsonzekerheid op (Pels, Distelbrink & Postma, 2009). Als partners in een veranderingsproces van acculturatie zitten waarbij genderpatronen gaan verschuiven, is de kans groter dat er geweldsconflicten ontstaan (Swan & Snow, 2006).

Aan eer gerelateerd geweld (kortweg eergeweld) kan worden beschouwd als een specifieke vorm van huiselijk geweld. Er zijn twee belangrijke verschillen tussen huiselijk geweld en eergeweld. Allereerst het motief: bij eergeweld moet het gaan om het zuiveren van de eer bij wangedrag en (dreigend) eerverlies waar de gemeenschap weet van heeft. Ten tweede speelt bij eergeweld de familie en bredere gemeenschap een (grote) rol, terwijl partnergeweld zich tussen personen op individueel niveau afspeelt. Het collectieve karakter van eergeweld betekent dat de dreiging niet uitgaat van een persoon, maar van een hele familie. Bij eergeweld kan bijvoorbeeld een familielid uit het buitenland overvliegen om het (dodelijke) geweld te plegen. Het gevaar kan van veel verschillende kanten komen (Bakker, 2005; Ferweda & van Leiden, 2005; Van der Torre & Schaap, 2005; Janssen, 2006; Ermers, 2007; Brenninkmeijer et al., 2009). Het onderscheid tussen huiselijk- en

eergeweld is niet altijd eenvoudig te maken. Als een vrouw het geweld door haar partner ontvlucht, schendt zij mogelijk de eer van de echtgenoot, en kan eergeweld het gevolg zijn (Bakker 2005). Aan eergeweld kan een geschiedenis van geweld vooraf gaan; er is bijvoorbeeld al langere tijd sprake van geweld tegen de echtgenoot of mishandeling van kinderen. Maar ook een harmonieus gezin kan omslaan naar een sfeer van eengerelateerde dreiging of geweld, bijvoorbeeld als door vrij gedrag van de dochter of verzet tegen uithuwelijking scheuren komen in de familiehiërarchie. Als dit 'oneervol' gedrag bekend raakt buiten het gezin, kan er een (zeer) gevaarlijke situatie ontstaan (Janssen, 2006; Brenninkmeijer et al., 2009; Lünemann & Wijers, 2009).

Dader en slachtofferprofielen

De groep plegers en ook de groep slachtoffers van partnergeweld is zeer heterogeen. Er zijn verschillende pogingen gedaan om dader en slachtofferprofielen te maken. De daderprofielen betreffen mannen en de slachtofferprofielen betreffen vrouwen. Dit doet geen recht aan de heterogeniteit van partnergeweld, waarbinnen ook vrouwen pleger kunnen zijn en mannen slachtoffer. De genderverschillen liggen complexer dan de indeling van mannen als dader en vrouwen als slachtoffer suggereert.

Daderprofielen

Een belangrijk onderscheidende factor is of plegers alleen in huiselijke kring geweld plegen of ook in het publieke domein. In het eerste geval is veel minder vaak sprake van een anti-sociale levensstijl, er is minder vaak sprake van verslaving aan alcohol of drugs en er is meer geremdheid ten aanzien van het gebruik van geweld dan als men (ook) in het publieke domein gewelddadig is.

Daarnaast is een belangrijk onderscheid of daders wat betreft hun psychisch functioneren scoren in het pathologische spectrum of het normale spectrum. De groep mannen in het normale spectrum zijn alleen gewelddadig in het gezin. Zij functioneren gewoon in het maatschappelijke leven en zijn vaak heel charmant. Wel vallen ze op door een sterke afhankelijkheid en/of een sterke controle over vrouw (en kinderen). Deze groep mannen in het normale spectrum kunnen introvert en geremd zijn of juist extravert. De introverte mannen zijn vaak sterk afhankelijk van hun partner, en onder stress komen zij tot uitbarsting (de groep 'overgeremden'). Daarnaast is er de groep extraverte mannen die dominant zijn, soms theatraal en snel gekrenkt (de groep 'narcistisch-krenkbaren') (Warnaar & Wegelin, 2003; Van Lawick, 2003; Lünemann & Bruinsma, 2005). Aanleiding voor partnergeweld in deze groep

kan vooral situationeel zijn: door stress op het werk, werkeloosheid, opvoedingsproblemen, schulden etcetera (Johnson, 2008).

De mannen in het pathologische spectrum vormen twee te onderscheiden groepen. Een groep bestaat uit mannen die door Dutton als de 'cyclische mishandelaar' is getypeerd. Deze mannen zijn alleen thuis agressief. Zij voelen gevaar bij te veel nabijheid of afstand; ze voelen zich verlaten of verzwolgen. Ze stellen onrealistische eisen aan een relatie en houden hun partner verantwoordelijk voor hun eigen mistroostigheid. Het geweld is cyclisch; eerst is men aardig en vriendelijk, dan trekt men zich terug in de eigen wereld, dan beginnen de woordenwisselingen en verwijten en komt het tot een uitbarsting, waarna ontspanning volgt. De man heeft twee gezichten: thuis vaak nors en geïrriteerd, naar buiten vriendelijk en charmant¹⁴. Daarnaast is er de groep van mannen met antisociale persoonlijkheidsstoornis en psychopathologie. Daders van het derde type zijn agressiever, impulsiever, antisociaal dan de eerste twee typen die alleen thuis agressief zijn. Ook hebben zij vaak een achtergrond van geweld thuis, hebben een negatieve houding ten opzichte van vrouwen en zijn gewend problemen met geweld op te lossen (Van der Knaap et al., 2010). Onder deze groep zitten psychopathische plegers, die zijn te onderscheiden van de plegers met alleen antisociale trekken. Deze mannen gebruiken eerder wapens dan vuisten, zijn dreigend, intimiderend en vernederend. Kenmerkend is een gemis aan emotioneel reactievermogen, een gemis aan geweten en een onvermogen om realistische toekomstscenario's te denken (Lünnemann & Bruinsma, 2005). Bij een deel van de mannen met een antisociale persoonlijkheid is sprake van psychopathologie¹⁵. Van de groep met alleen een antisociale persoonlijkheidsstoornis is een subgroep 'licht antisociaal' (Thijssen & de Ruiter, 2010). In de groepen van het pathologische spectrum zitten vooral mannen die Johnson (2008) typeert als *intimate terrorist*.

De grootste groep geweldplegers binnen de huiselijke kring bestaat uit mannen binnen het normale spectrum; zij vormen ongeveer de helft van alle mannen die geweld plegen in de huiselijke sfeer. De groep cyclische partnermishandelaars met borderline eigenschappen, en de groep plegers binnen het pathologische spectrum die ook buiten de relatie of het gezin agressief is,

14 De basis van dit gedrag ligt volgens Dutton et al. (2000) in de traumatische ervaringen in de kindertijd: beschamen door de vader, een onveilige gehechtheid aan de moeder en geweldservaringen in het ouderlijk gezin.

15 Zie ook de link: <http://mens-en-samenleving.infonu.nl/psychologie/37499-daders-huiselijk-geweld-mishandeling-dader-profiel-hulp.html#2> (geraadpleegd juli 2012).

vormen elk ongeveer een kwart van de groep huiselijk geweld (zie Holzworth-Munroe & Stuart, 1994, 1999).

Wat betreft de motivatie om een behandeling af te ronden, lijkt er verschil naar subtype te zijn. Plegers die alleen thuis geweld plegen, waaronder het afhankelijke type, zijn vaker gemotiveerd om een behandeling af te ronden. Tegenwoordig is er in interventies meer aandacht voor de interactie tussen de partners, wat zeker bij de groep plegers van het gewone spectrum mogelijk lijkt (Saunders & Hamill, 2003; Van Lawick, 2003). De groep die binnen het pathologische spectrum valt en ook buiten de relatie agressief is, is weinig tot niet te veranderen door psychotherapie; alleen in een forensische setting kan verandering teweeg worden gebracht, mits het brein van de persoon niet beschadigd is (Van Lawick, 2003). Meer in het algemeen geldt dat vooral plegers die zich erg controlerend gedragen, zich vaak aan behandeling willen onttrekken (Johnson 2008). Hoewel deze typologieën algemeen worden erkend is er nog weinig onderzoek naar de interventies die toepasbaar zijn waardoor de klinische waarde ervan nog onbepaald is (Richtlijn intrafamiliaal huiselijk geweld bij kinderen en volwassenen 2009; Ehrensaft, Cohen & Johnson, 2006).

Slachtofferprofielen

Naast daderprofielen kunnen ook slachtofferprofielen worden onderscheiden. In Nederland hebben Sijbrandij, Jonkers en Wolf (2008) slachtofferprofielen gemaakt op grond van de data vergaard onder 218 vrouwen die in de vrouwenopvang verbleven. Zij kwamen tot zes clusters op grond van latente klasse analyse. De profielen kregen de volgende namen: 1. Nieuwkomers (de eerste generatie allochtone vrouwen met relatief veel psychische klachten), 2. Autochtone vrouwen (voornamelijk Nederlandse vrouwen met relatief weinig gezondheidsklachten en relatief veel sociale steun), 3. Eergerelateerd geweld (jongere allochtone vrouwen die vaak niet door partner maar een bekende werden mishandeld, ernstige psychische klachten), 4. Vrouwen met psychiatrische problematiek (vaak ook seksueel misbruik, ernstige depressie en PTSS, willen vaker terug naar partner en ondersteuning bij verbetering van de relatie), 5. Moeilijke meiden (relatief jonge vrouwen, relatief milde psychische klachten en meer zelfwaardering) en 6. Vrouwen met grote schulden (grote financiële schulden van gemiddeld 44.000 euro en relatief oudere vrouwen, vaak autochtoon en niet uit Marokko, Noord Afrika, Turkije of Centraal Azië). Het zijn geen elkaar uitsluitende categorieën. Elke categorie heeft een bepaald profiel. Autochtone vrouwen zitten vooral in 2, maar ook in 6 en 4. Vrouwen met psychische klachten zitten in 4, maar kunnen ook onder andere

categorieën vallen. Vrouwen met grote schulden zitten in 6, maar ook in de andere profielen komt schuldproblematiek voor (maar niet zo ernstig).

Uit het onderzoek komt naar voren dat het belangrijk is aandacht te geven aan de (variatie in) psychische klachten. Ook uit buitenlands onderzoek komt naar voren dat veel vrouwen die zijn mishandeld door een partner symptomen hebben van posttraumatische stress-stoornis (PTSS) en depressie klachten (Swan & Snow, 2006; Sijbrandij, Jonkers & Wolf, 2008). Pico-Alfonso (2005) concludeert op grond van een studie onder 127 vrouwen¹⁶ dat ondanks het feit dat vrouwen die geweld door hun partner ervaren vaker in hun jeugd thuis geweld hebben ervaren dan vrouwen die geen partnergeweld ervaren, de negatieve jeugdervaringen niet PTSS kunnen verklaren. De belangrijkste voorspeller voor PTSS is partnergeweld (in samenhang met kindermishandeling). Daarbij blijkt dat psychisch geweld de grootste invloed heeft, gevolgd door seksueel geweld en fysiek geweld. De ernst van het psychische geweld correleert sterker met angst dan de ernst van fysiek geweld.

1.4 Conclusie

Partnergeweld kent vele gedaanten van een incidenteel agressief conflict waar over en weer geweld wordt gebruikt tot een langdurige chronisch geweld tegen de vrouw waar fysiek geweld gepaard gaat met seksueel geweld en met (dagelijkse) vernederingen en dreiging van geweld en controle. Een belangrijk onderscheid is of er sprake is van vergaande controle of niet en of er sprake is van angst. In geval van partnergeweld is, zeker bij ernstig herhaald geweld, de kans groot dat er ook sprake is van geweld tegen de kinderen.

De problematiek is lastig in cijfers te vangen. Cijfers over de omvang en aard gebaseerd op grootschalig survey-onderzoek is zeker van belang voor een globaal overzicht. Deze methode is echter niet geschikt voor het blootleggen van complexe gedragingen, sociale processen en emoties die een rol spelen bij geweld in gezinnen. De doorwerking van geweld in het dagelijkse leven, de verschillen in gebruik van controle binnen de relatie en het gezin zijn lastiger te vangen. Dit geldt in zeker zin ook voor dader- en slachtofferprofielen; deze dienen er toe om de diversiteit van de problematiek aan te geven, en te zoeken naar interventies die kunnen helpen het geweld te stoppen. Maar de werkelijkheid is veel dynamischer en ingewikkelder dan profielen kunnen aangeven en de profielen matchen dan ook (nog) niet met adequate therapieën of interventies.

16 Er waren 75 vrouwen met ervaring van partnergeweld en 52 vrouwen zonder ervaring.

2 *Geweld van generatie op generatie*

Geweld zet zich voort van generatie op generatie, zo wordt tegenwoordig regelmatig naar voren gebracht. In dit hoofdstuk gaan we in op de mate waarin dit gebeurt en welke risicofactoren en beschermende factoren worden onderkend.

2.1 *Overdracht van geweld*

Onderzoek naar overdracht van generatie op generatie is niet eenvoudig. Daarbij is het eenvoudiger om vanuit het heden terug te kijken (retrospectief onderzoek) dan om vanuit het nu de invloed op het latere leven te onderzoeken (prospectief). Bij retrospectief onderzoek wordt gezien of ouders die hun kind(eren) mishandelen of geweld tegen hun partner gebruiken zelf als kind opgroeiden in een gezin waar geweld plaatsvond. Bij prospectief onderzoek gaat het om onderzoek waarbij de kinderen die geweld hebben ondergaan of getuige waren van geweld tegen of tussen de ouder(s) worden gevolgd, waarbij wordt nagegaan of zij als volwassene hun kinderen maltrakteren of geweld tegen de partner gebruiken of slachtoffer zijn van geweld door de partner.

Onderzoek naar overdracht van geweld van generatie op generatie is vaak behept met allerlei methodologische mankementen. Er is bijvoorbeeld geen controlegroep aanwezig, er wordt slechts een zeer beperkte groep onderzocht of het onderzoek wordt niet verricht onder twee generaties. Bij retrospectief onderzoek wordt bijvoorbeeld afgegaan op de herinneringen aan geweld, terwijl herinneringen niet geheel betrouwbaar zijn en slechts een deel van de werkelijkheid ontsluiten (Yoshihama & Gillespie, 2002). Bovendien vinden er in snel tempo maatschappelijke veranderingen plaats, waardoor de vraag is of resultaten uit de jaren zeventig en tachtig voor de huidige tijd nog een betrouwbaar beeld opleveren (Ertem et al., 2000; Baas, 2001; Clarke & Clarke, 2000).

De gevonden overdrachtspercentages lopen sterk uiteen. Dit kan komen doordat de definitie van geweld in het gezin verschilt, en niet altijd is

duidelijk welk soort geweld in het onderzoeken is betrokken. Ook is er verschil in samenstelling van de onderzoeksgroep en van de onderzochte jeugdperiode. Ook de manier van onderzoek doen, prospectief of retrospectief, heeft invloed op de overdrachtspercentages. Er is meer retrospectief onderzoek gedaan dan prospectief, en bij retrospectief onderzoek zijn de percentages hoger dan bij prospectief onderzoek (Baas, 2001; Baartman, 1991).

Ertem et al. (2000) onderzochten acht studies over intergenerationele overdracht van fysieke kindermishandeling. Vrouwen die voor het eerst moeder waren, een lage sociaal economische status hadden en in hun jeugd ernstig fysiek geweld hadden ervaren, hadden 12.6 meer kans om het geweld tegen hun eigen kinderen voort te zetten vergeleken met de groep die een emotioneel ondersteunende band met hun ouders had, zo bleek uit de in Ertem et al. besproken studie van Egeland. Blijkens zelfrapportage studies varieert het percentage van volwassenen die geweld gebruiken tegen hun kinderen na een gezinsgeschiedenis van geweld van 18 tot 70 procent, met een gemiddelde van 30 procent (Kaufman & Zigler, 1987 in Dixon, Brown & Hamilton, 2009)¹⁷. Er wordt daarom uitgegaan van de schatting dat een derde van de kinderen die zijn opgegroeid in een gezin waar agressie en geweld plaatsvond, als volwassene geweld gebruikt tegen zijn of haar kinderen, terwijl twee derde de geweldsspiraal weet te doorbreken: volwassenen die in de jeugd geweld in het gezin hebben meegemaakt zetten het geweld vaker niet voort dan wel. Geweld in de jeugd leidt ook niet per definitie tot problemen met ouderschap, en opvoedingsproblemen zijn niet altijd terug te voeren op een problematische jeugd (Dijkstra, 2002; Radford & Hester, 2006).

Duidelijk is dat het opgroeien in een conflictueus gezin met agressie en geweld het risico vergroot op het later plegen van geweld in intieme relaties en tegen kinderen: personen die als kind zijn mishandeld of getuige waren van geweld tegen of tussen ouders, gebruiken later vaker zelf geweld tegen hun kinderen of partner, of zijn slachtoffer van geweld (Swan & Snow, 2006; Groen, 2003; Markowitz, 2001). Stith en collega's (2000) onderzochten op grond van een meta analyse¹⁸ de samenhang tussen geweld thuis in de jeugd en het als volwassene plegen van geweld of het zijn van slachtoffer, waarbij

17 In het onderzoek onder diverse etnische groepen in Nederland van Pels en collega's (2011) rapporteerden de moeders dat een kleine helft van de moeders en vaders geweld in de jeugd had meegemaakt.

18 Er voldeden 39 studies aan de criteria, en deze vonden plaats tussen 1979 en 1997. Het zijn allemaal retro-perspectieve studies. Voor de analyse werd gebruik gemaakt van het computerprogramma D-stat.

ook aandacht was voor genderverschillen. Zij kwamen tot de conclusie dat er een significante relatie is tussen het ervaren van geweld in de jeugd en het plegen van partnergeweld en tussen het getuige zijn van geweld tussen ouders en het plegen van partnergeweld. Mannen die in een gewelddadig gezin opgroeien hebben meer kans om pleger te worden en vrouwen om slachtoffer te worden van partnergeweld. Er is een sterker verband tussen het ondervinden van geweld in de jeugd en als volwassene slachtoffer worden van partnergeweld dan tussen het zijn van getuige van geweld en slachtofferschap. Voor alle verbanden geldt dat deze sterker zijn in klinische groepen dan onder de bevolking.

Heyman & Smidt Slep (2002) bevestigen voorgaande resultaten op grond van een grootschalig survey-onderzoek (6000 respondenten). Ook zij vinden genderverschillen. Bij mannen is vooral het getuige zijn van geweld van vader naar moeder van invloed op hun ouderschap als volwassene (zowel tegen kind als tegen partner), terwijl bij vrouwen het risico op slachtofferschap van partnergeweld vooral wordt veroorzaakt door geweld moeder naar kind in de jeugd. Als vrouwen in hun jeugd getuige zijn van alleen moeder naar vader geweld is, vergroot dit de kans op partnergeweld door de vrouw als volwassene. Een studie onder 131 grotendeels witte middenklasse jonge vrouwen wijst uit dat degenen die in hun jeugd ernstig partnergeweld hebben gezien (meestal van de vader tegen de moeder) vaker te maken hebben met geweld in verkeringsrelaties en ook zelf vaker geweld gebruiken vergeleken met jonge vrouwen die geen of matig geweld in hun jeugd hebben meegemaakt. Hoewel in geval van ernstig geweld er ook vaker sprake is van alcohol- en drugsverslaving, fysiek geweld en seksueel misbruik, blijkt het geweld gepleegd op latere leeftijd in de verkeringsrelatie alleen toe te schrijven aan het zien van het geweld (Maker, Kemmelmeier & Peterson, 2009). Ook blijkt dat vrouwen in geval van seksueel misbruik in de jeugd, vooral risico lopen op slachtofferschap van seksuele dwang als volwassene, maar niet van partnergeweld. Als in de jeugd ook sprake is van ernstig fysiek geweld, is er ook risico voor partnergeweld (Coid et al., 2001).

Wat uit de verschillende studies blijkt is dat het uitmaakt of kinderen alleen getuige zijn van geweld tussen de ouders (van vader naar moeder, of moeder naar vader, of wederzijds), of ook zelf slachtoffer zijn van lichamelijk, psychisch of seksueel geweld. Dit kan extra risico's met zich meebrengen voor het plegen van geweld als volwassene in een intieme relatie of tegen kinderen, of het zijn van slachtoffer van partnergeweld. Hierin zijn genderverschillen aan te wijzen. Of geweld in de jeugd wordt voortgezet in de volwassenheid is van veel meer factoren afhankelijk dan dat er geweld is voorgekomen

in het gezin van herkomst. Het is daarom belangrijker zicht te krijgen op de mechanismen die er aan bijdragen dat het geweld zich over generaties heen voortzet (Dixon, Brown & Hamilton; 2009; Swan & Snow, 2006; Rosen et al., 2001; Markowitz, 2001). Welke verschillende risicofactoren (waarvan geweld er een is) en beschermende factoren spelen een rol en wat is de samenhang daartussen? En daaraan voorafgaand, vanuit welke theorieën wordt de overdracht van generatie op generatie verklaard?

2.2 *Verklaringen van en perspectieven op intergenerationeel geweld*

Er zijn verschillende verklaringen voor het voortzetten van geweld als volwassene, namelijk de sociale leertheorie, hechtingstheorie en de traumatheorieën (Dijkstra 2000; Groen 2003). In deze paragraaf gaan we op deze theorieën in.

Sociale leertheorie en hechtingstheorie

De sociale leertheorie gaat ervan uit dat gedrag wordt aangeleerd door wat kinderen zien en ervaren; door het zien en ervaren van geweld als kind, wordt deze manier van omgaan met conflicten als normaal beschouwd en daarom overgenomen. De sociaalcognitieve leertheorie beschouwt het kind als een actief denkend en interpreterend wezen. Dit is een individueel proces. Daarom hangt het van de waarneming en interpretatie van het kind af of ouderlijke geweldspatronen worden voortgezet.

Hechtingstheorieën stelen op de aanname dat een goede gehechtheid tussen het kind en zijn of haar ouders of verzorgers van wezenlijk belang is om op te groeien tot een autonoom en gelukkig persoon. Een veilige hechting ontwikkelt zich door een sensitief-responsieve en verantwoordelijke verzorger die voldoende structuur biedt om te leren omgaan met gevoelens van stress.

Een goede hechting kan worden beschouwd als een beschermende factor om moeilijkheden te overwinnen en ingrijpende gebeurtenissen een plaats te geven (Dankoski et al., 2006). Kinderen die weinig kansen hebben gehad om zich te hechten aan een belangrijke verzorger beschikken over weinig zelfgevoel, hebben niet geleerd waar hun 'zelf' begrensd wordt door anderen en hebben weinig oefening gehad in het reguleren van gevoelens. Deze groep kinderen loopt het grootste risico op gedragsstoornissen (Groen, 2003) en ook lijkt een groter risico op later partnergeweld te bestaan (Dankoski et al., 2006).

Traumatheorieën

Ook vanuit de traumatheorieën zijn verklaringen aangedragen voor de overdracht van geweld en deze bouwen deels voort op hechtingstheorieën. Een traumatische gebeurtenis onderscheidt zich van een ingrijpende gebeurtenis. Van een traumatische ervaring kan worden gesproken als een persoon een schokkende gebeurtenis meemaakte, of daarvan getuige was of erover hoorde, en daarop reageerde met intense angst en persoonlijke machteloosheid welke een acute ontwrichting van diens leven inhielden (Dijkstra 2000, in navolging van Kleber, Draijer & Van der Hart 1995). Indringende traumatische gebeurtenissen tarten het vermogen om innerlijke oplossingen te vinden en de kans om uit balans te raken is groot. Traumatisering wordt versterkt als traumatische ervaringen zich vaker en op jongere leeftijd voordoen (Dijkstra, 2000). De effecten van een trauma worden zichtbaar in zogenaamde post-traumatische stress symptomen (PTSS).

Binnen de theorievorming over trauma zijn drie perspectieven te onderscheiden, het cognitief, psychodynamisch en neurobiologisch perspectief. Het cognitieve perspectief op trauma's sluit aan op de sociaal-cognitieve leertheorie. Er wordt van uitgegaan dat opvattingen over een rechtvaardige wereld aan diggelen vallen. Via mentale processen wordt een nieuw perspectief gecreëerd, waarbij verwrongen denkbelden kunnen optreden (Dijkstra, 2000).

Vanuit het psychodynamische perspectief zijn de overweldigende emoties het kernpunt van de stagnatie in de (latere) verwerking (Draijer, 1990; Herman, 1993). Op heftige pijnlijke emoties kan worden gereageerd met afweermechanismen, waaronder het uit het bewustzijn verdringen ervan. Deze langdurige afweer van gevoelens kan leiden tot ernstige uitval en uitputting (*posttraumatic decline*), of tot verlies van verbondenheid met zichzelf en belangrijke anderen en een toenemend isolement. Gevoelens van schuld en verantwoordelijkheid voor het (ondergane) geweld worden vanuit dat perspectief vooral gezien als pogingen van getraumatiseerde mensen om controle te herwinnen. Om het trauma te kunnen verwerken is versteviging nodig van gevoelens van veiligheid, stabiliteit en vertrouwen waardoor gaandeweg de zeggenschap van een getraumatiseerd persoon wordt vergroot over relaties en zijn of haar leven (Dijkstra, 2000; Herman, 1993).

Vanuit een neurobiologisch perspectief zijn onderzoekers op zoek naar de invloed van biologische factoren op traumaverwerking. De afgelopen decennia heeft deze benadering een enorm hoge vlucht genomen. Duidelijk is geworden dat traumatische ervaringen van invloed zijn op de hersenactiviteit. Het

psychoanalytische begrip herhalingsdwang heeft een parallelle biologische invulling gekregen. Met de juiste interventies kunnen de ontstane hersenafwijkingen weer (gedeeltelijk) ongedaan gemaakt worden (Perry & Szalavitz, 2007).

Traumaverwerking bij kinderen en volwassenen

Traumaverwerking verloopt voor volwassenen en kinderen langs dezelfde processen, maar voor kinderen kunnen de gevolgen nog ernstiger zijn dan voor volwassenen, omdat kinderen fysiek en psychisch kwetsbaarder zijn. Traumatische ervaringen in de kindertijd laten verhoudingsgewijs meer sporen na (Dijkstra 2001). Jonge kinderen kunnen de intens pijnlijke emoties niet ordenen, en kunnen op latere leeftijd overspoeld worden door intense emoties met heftige reacties als gevolg (Groen 2003). Doordat het geweld plaatsvindt binnen een vertrouwde relatie (ouder kind, maar het geldt ook voor partners) waar liefde en bescherming het uitgangspunt zou moeten zijn, wordt het geweld ook ervaren als verraad. Geweld in afhankelijkheidsrelaties kan gepaard gaan met *traumatic bonding*; extreme angst en grote afhankelijkheid kan leiden tot een dubbelzinnige verbintenis tussen slachtoffer en dader, of het nu om ouder - kind, of mishandelde vrouwen en hun partners gaat. Onderdeel daarvan is identificatie met de agressor (Dijkstra, 2001; Herman, 1993; Dutton, 1995).

Overigens is de reactie op traumatische ervaringen verschillend voor meisjes en jongens. Jongens richten hun frustratie eerder op de buitenwereld en identificeren zich met de (macht van de) agressor. Als zij hun moeder mishandeld zien worden, maken zij eerder de straat, het schoolplein en het klaslokaal onveilig. Meisjes trekken zich verhoudingsgewijs vaker terug en gaan in geweldssituaties voor de andere kinderen zorgen (Dijkstra, 2000; Dijkstra 2001). Meisjes hebben de neiging om de gevoelde angst en woede naar binnen te richten, terwijl jongens hun emoties meer naar buiten richten (Groen, 2003). Dit verschil naar gender zien we overigens ook in de algemene populatie terug, inclusief groepen van niet-westerse afkomst. Recent epidemiologisch onderzoek onder allochtone jongeren wijst daarbij uit dat zowel internaliserende als externaliserende gedragsproblemen onder hen meer voorkomen dan bij autochtone jongeren (Bengi-Arslan et al., 1997; Reijneveld et al., 2005; Stevens et al., 2004; Vollebergh et al., 2005; Zeijl et al., 2005; Zwirs, 2006).

De ontwikkeling van symptomen van Posttraumatische Stress na geweld door de partner lijkt verschillend voor Amerikaanse vrouwen die hun

oorsprong in Europa hebben en Afrikaanse Amerikaanse vrouwen¹⁹. Over groepen heen blijken een hoge frequentie van fysiek en psychisch geweld, een geschiedenis van geweld in relatie(s) en aanwezigheid van depressieve symptomen de kans op PTSS te verhogen, terwijl inkomen, leeftijd, opleiding, samenwonen met agressor en zelfvertrouwen²⁰ geen invloed hebben op PTSS. Wordt vervolgens gedifferentieerd naar de twee groepen, dan blijkt dat een geschiedenis van mishandeling alleen een voorspellende waarde heeft voor de Europees-Amerikanen, terwijl recent geweld (in het afgelopen jaar) alleen voor Afro-Amerikaanse vrouwen een voorspellende factor is. Het lijkt erop dat in Afrikaanse Amerikaanse gemeenschappen andere individuele, sociale en politieke betekenissen gelden voor geweld. Maar ook kan het zijn dat de veerkracht van deze vrouwen sterker is dan bij Europese Amerikanen; zij kunnen hun lot beter dragen en beter omgaan met emotionele stress. Wat ook een rol kan spelen volgens de onderzoekers is dat Europees-Amerikaanse vrouwen een liefdevolle geweldsvrije relatie verwachten. Zij zijn daarom meer van streek als conflicten met geweld gepaard gaan dan Afrikaans-Amerikaanse vrouwen, die minder hooggespannen verwachtingen hebben (Lilly & Graham-Bermann, 2009). De auteurs verwijzen in dit verband naar de theorie van de shattered assumptions van Janoff-Bulman (1992): pathologie als gevolg van ervaren geweld door de partner is eerder te verwachten wanneer de betrokkene hoge idealen koesterde over de partnerrelatie.

2.3 *Risico en beschermende factoren*

Een geschiedenis van geweld in de jeugd vergroot de kans om later zelf als volwassene geweld te plegen of slachtoffer te worden van geweld in een intieme relatie. Maar of het geweld zich herhaalt is van verschillende factoren afhankelijk, op het niveau van het individu, het gezin en van de (in)formele sociale verbanden. In deze paragraaf gaan we in op de verschillende factoren die een rol kunnen spelen in de overdracht van geweld volgens resultaten van empirisch onderzoek. Over de wijze waarop de verschillende factoren elkaar beïnvloeden, versterken of juist mitigeren is weinig bekend. Meestal worden

19 Dit is onderzocht voor een groep van 132 vrouwen die deelnamen aan een behandelingsprogramma gericht op het verminderen van psychologische problemen wegens geweld in de relatie.

20 Het kan zijn dat zelfvertrouwen en depressie sterk samenhangen en dat in de statistische analyse de invloed van depressie op PTSS het verband met zelfvertrouwen wegdrukt (Lilly & Graham-Bermann, 2009).

enkele factoren onderzocht. Bovendien neemt geweld in het gezin verschillende vormen aan en kan ook de overdracht van het geweld verschillende vormen aannemen. Veel studies gaan alleen over het voortzetten van kindermishandeling, zonder onderscheid naar fysiek geweld, verwaarlozing, seksueel misbruik en getuige zijn van geweld en zonder te differentiëren naar sekse of etnische achtergrond. Enkele studies gaan over het opgroeien in een agressieve gezinssituatie en als volwassene betrokken zijn als pleger of slachtoffer in een gewelddadige intieme relatie.

Individueel niveau

Eigenschappen en vaardigheden

Op individueel niveau kunnen verschillende eigenschappen en vaardigheden als buffer dienen om het ervaren geweld in de kindertijd niet voort te zetten. Een meer dan gemiddelde intelligentie, fysieke aantrekkelijkheid en evenwichtigheid, maar ook speciale talenten kunnen waardering van de omgeving opleveren waardoor het zelfvertrouwen groeit (Baas 2001). Een optimistische verwachting van het eigen oplossingsvermogen en hoop op een betere toekomst, het vermogen om adequaat te reageren op problemen, sociale vaardigheden en het vermogen intensief contact met anderen aan te gaan, vervullen een bufferfunctie. Ook het vermogen tot plannen in moeilijke omstandigheden blijkt een protectieve factor. Het ontbreken van voorgaande eigenschappen en vaardigheden kan het risico op overdracht vergroten (Baas 2001). Het vermogen tot zelfreflectie, de vaardigheid om gedachten van emoties te onderscheiden en het vermogen om te variëren in afstand en nabijheid binnen intieme relaties, lijkt een beschermende factor (Rosen et al., 2001). Daarnaast wordt de kans op overdracht van geweld vergroot bij een zwak ontwikkelde gewetensfunctie, een rigide opstelling tegenover de eigen kinderen en psychische problemen (Baas, 2001; Baartman, 2002). Ook geestelijke gezondheid speelt een rol. Depressie heeft een negatieve invloed op opvoeding: geen zorg voor het kind, vijandigheid jegens het kind, afstandelijkheid en een niet-responsieve stijl van opvoeden. Depressie, vijandigheid en angst correleren sterk. Ouders die hun kind mishandelen blijken vaker moeilijkheden te hebben met impulscontrole, hebben een laag zelfvertrouwen en minder empathisch vermogen (Belsky, 1993).

Verwerking van eigen leed in de jeugd

Ouders die in hun jeugd zijn mishandeld en als ouder hun eigen kinderen mishandelen blijken veel meer te switchen tussen twee beelden van hun jeugd - rooskleurig of diep zwart – dan ouders die eveneens als kind zijn

mishandeld maar hun eigen kinderen niet agressief bejegenen (Baartman, 1997 in Dijkstra 2000). Volwassenen die het geweld, de verwaarlozing en de pijn van hun jeugd onder ogen zien, en woorden geven aan de ervaringen in hun jeugd, creëren daarmee een belangrijke psychologische en morele tussenruimte waardoor de mogelijkheid tot verandering ontstaat. Door traumatische ervaringen 'naar zich toe te halen' en niet meer te verdringen, vermindert de angst en raken zij vertrouwd met de eigen reactiepatronen en de reflectie erop. De afstand tot de traumatische herinnering kan hierdoor worden vergroot en tegelijkertijd wordt de traumatische ervaring een onderdeel van het levensverhaal (Dijkstra, 2000; Herman, 1993).

Jongeren blijken nauwelijks met anderen over het geweld thuis te praten, uitgezonderd met hun moeder. Dit neemt niet weg dat ze vinden dat het belangrijk is om er wel over te praten. Ze adviseren dan ook andere jongeren in een soortgelijke situatie om wél met anderen erover te praten. Als een vertrouwenspersoon, zoals een leraar op school, er expliciet naar vraagt kan dit de drempel verlagen en de gêne doorbreken (Pels, Lünemann & Steketee). Overigens kan verwerking van ervaren leed (sub)cultureel sterk verschillen. Zo zijn (met name laagopgeleide) Nederlanders van niet-westerse afkomst sterker geneigd tot somatiseren. Praten over emoties en psychologische reflectie is minder vanzelfsprekend (Knipscheer, Kok & Kleber, 2004).

Hetzelfde geldt een open communicatie tussen ouders en kinderen, omdat het voor ouders vereiste respect dat vaak moeilijk toelaat. De communicatie kenmerkt zich sterker door eenrichtingsverkeer en preken, dan door responsiviteit. Zeker problemen met en tussen ouders kunnen daarom in de taboesfeer liggen. Bij de hoger opgeleide en jongere Nederlandse niet-westerse generaties valt een ontwikkeling in de richting van meer openheid waar te nemen, al doet zich ook op dit punt nogal wat opvoedingsonzekerheid voor (Pels et al., 2009). Bovendien kan een culturele code van trots, familie-eer en collectivisme een rem zetten op het uiten van en betekenis geven aan persoonlijke gevoelens en gedachten (Gomperts, 2009). Vrees om schande te brengen aan de familie of (etnische) gemeenschap of om bestaande stereotypen te bevestigen kan gezinsleden ervan weerhouden om ervaringen met geweld in het gezin of familie naar buiten te brengen (Kasturirangan, Krishnan & Riger, 2004).

Gezinsniveau

Een strenge opvoeding waar strikte fysieke bestraffing onderdeel van is lijkt kinderen te leren dat opvoeden via fysieke machtsuitoefening gelegitimeerd is, en daarom is de kans groter dat dit wordt voortgezet (Simons 1991 in

Belsky, 1993). Een onderzoek naar geweld in datingrelaties wees uit dat er een verband was tussen het getuige zijn van geweld in het gezin van herkomst en geweld in de verkeringsrelatie, terwijl traditionele rolopvattingen over mannen en vrouwen daar geen verklaring voor boden (Alexander et al. in Markowitz, 2001). Het onderzoek van Markowitz (2001) bevestigde deze bevinding. Opvattingen over gebruik van geweld als opvoedingsmiddel of als manier om conflicten op te lossen heeft geen grote verklarende waarde. Andere factoren als persoonlijkheid, genetische achtergrond, en sociaaleconomische positie lijken van meer invloed te zijn.

Ouders die zelf als kind zijn mishandeld kunnen in hun houding naar hun kinderen een sterke negatieve ondertoon ventileren, onafhankelijk van de aard en het gedrag van het kind (Dijkstra 2000). Een gebrek aan zelfvertrouwen en aan emotionele controle als opvoeder kan bijdragen aan inconsistentie in het opvoedingsgedrag, en een focus op zichzelf in plaats van het kind (zie Zuravin et al., 1996). Baartman (2002) spreekt van ongepaste verwachtingen van ouders: hun eigen emoties, behoeften en kwetsbaarheden staan voorop in plaats van de behoeften van het kind. Ouders met vroege geweldservaringen kunnen in de opvoeding worden geconfronteerd met onaangename herinneringen, wat het opvoeden lastig kan maken.

Daartegenover zijn er ook ouders die door de geweldservaringen bewuster kiezen voor een empathische, respectvolle opvoeding. Zij hebben het vermogen de eigen ervaringen positief om te buigen en ondanks onzekerheid en problemen, kan hun vertrouwen en gevoel van competentie groeien (Dijkstra, 2000; Van der Pas, 2009). Zoals Dijkstra (2000) indringend laat zien gaat opvoeden gepaard met tegenstrijdigheid en ambivalentie en zijn ouders met geweldservaringen noch onverwoestbare helden, noch louter speelbal van hun verleden.

De rol van de partner is van evident belang. Als de partner adequaat functioneert en steun biedt in de opvoeding vindt er minder snel overdracht van geweld plaats. Voor zowel moeders als vaders bestaat er een significant verband tussen ondersteuning van een adequaat functionerende partner en het zelf adequaat functioneren als ouder (Quinton et al., 1985 en Rutter et al., 1990 in Baas 2001; Graham-Bermann & Edleson, 2001). Ook blijkt dat van de ouders die in hun jeugd opgroeiden met geweld, degenen die als kind een ondersteunende band hadden met de andere ouder, pleegouder of volwassene buiten het gezin, minder vaak het geweld voortzetten (Langeland & Dijkstra, 1995).

Gebrek aan economische middelen in een gezin gaat vaak samen met een lagere opleiding, meer psychische stoornissen en meer stress. Dergelijke

demografische omstandigheden maken het moeilijker om kinderen goed op te voeden en kunnen het risico verhogen op intergenerationele overdracht van geweld (Tomisen 1996 in Baas 2001). Als het gaat om risicofactoren voor het ontstaan van geweld in intieme relaties komen lage sociaal economische status in samenhang met werkeloosheid of onregelmatig inkomen, naar voren.

Ook de buurt met armoede, anonimiteit en weinig sociale controle vergroot de kans op partnergeweld (Swan & Snow, 2006; Renzetti, 2006). Voldoende financiële middelen komt naar voren als een belangrijke beschermende factor (Dixon, Browne & Hamilton-Giachritsis, 2009).

Mesoniveau: (in)formele netwerk

Sociale steun vanuit de omgeving behoort tot een van de belangrijkste beschermende factoren. Naast de steun van de partner valt daarbij te denken aan steun vanuit de wijdere familie of buurt en therapeutische ondersteuning.

Van de moeders die in hun jeugd werden mishandeld, blijken degenen die adequaat opvoeden betere contacten te hebben met andere volwassenen dan moeders die hun kind mishandelen. De laatste groep verkeert vaker in een sociaal isolement (Baas, 2001). Het sociaal isolement van ouders die hun kind mishandelen blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat zij vaak verhuizen en vaker minder dan een jaar op eenzelfde adres wonen vergeleken met ouders die geen geweld plegen. Ook maken ze minder gebruik van diensten en activiteiten in de wijk, en bespreken zij hun problemen minder met anderen vergeleken met een controlegroep. Er ontbreekt een vitaal contact met de burens (Belsky, 1993).

Verwerking van het aangedane leed is een beschermende factor, zoals we hiervoor hebben beschreven over traumaverwerking. Daarmee samenhangend komt uit onderzoek naar voren dat counseling en therapeutische hulp een beschermende factor kan zijn; de kans op het doorbreken van de cyclus van geweld wordt erdoor vergroot (Egeland et al., 1988 en Pianta et al., 1989 in Langeland & Dijkstra, 1995; Radford & Hester, 2006). Een gebrek aan culturele sensitiviteit kan echter leiden tot verkeerd diagnosticeren en zelfs overschatting van pathologie, en daarmee ook tot behandeling die onvoldoende aansluit bij de cliënt (Gomperts, 2009).

2.4 Conclusie

Met de beschreven studies zijn enige inzichten verworven in risicofactoren en beschermende factoren. Met een opeenstapeling van risicofactoren neemt de kans toe dat er geen evenwicht tussen draagkracht en draaglast is of kan worden bereikt. De kans dat het geweld wordt voortgezet wordt daarmee groter. Bovenstaande betreffen risicofactoren op het voortzetten van geweld van generatie op generatie. Als we echter kijken naar het ontstaan van geweld in intieme relaties dan is geweld in de jeugd een van de risicofactoren. Ook de risicofactoren die samenhangen met geweld in relaties betreffen het individuele niveau van pleger en slachtoffer, gezinsniveau en sociale factoren.

Dat er een overlap is met de hierboven genoemde factoren ten aanzien van de overdracht van geweld, zal niet verwonderen. Jonge leeftijd, lagere sociaal economische klasse hangen samen met het plegen van geweld tegen de partner. Middelengebruik, waaronder alcoholmisbruik is een belangrijke risicofactor, evenals antisociale persoonlijkheidstrekken (Richtlijn Familiaal Huiselijk Geweld bij kinderen en volwassenen 2009; Winkel et al., 2008). Een ontkenning of minimalisering van het geweld vergroot het risico op herhaling van geweld (Dutton, 2005). Voor slachtoffers geldt dat eerdere negatieve ervaringen in een relatie de kans vergroot opnieuw zo'n relatie aan te gaan.

Een negatieve communicatiestijl van het slachtoffer vergroot de kans op geweld door de partner (Kuiper, 2011). Zelfvertrouwen komt als belangrijke factor naar voren om een gewelddadige relatie af te breken om zo herhaling van geweld te voorkomen (Pels, Lünemann & Steketee, 2011). Meerdere kinderen hangen ook samen met een groter risico op partnergeweld, evenals de periode van zwangerschap (Johnson 2008). Wat betreft gezinsfactoren en sociale context zijn schuldenproblematiek, werkeloosheid, slechte woonomstandigheden, geluidsoverlast in de buurt en het ontbreken van sociale steun risicofactoren (Faramarzi et al., 2005; Richtlijn Familiaal Huiselijk Geweld bij kinderen en volwassenen 2009; Michalski, 2010; Verwijs & Lünemann, 2012).

Onderzoek naar risicofactoren en beschermende factoren betreft vaak slechts enkele factoren. We hebben gezien dat verschillende factoren beschermend of juist risicoverhogend zijn. Hoe de verschillende factoren elkaar beïnvloeden is veel lastiger te onderzoeken. Er is geen specifieke afzonderlijke risicofactor aan te wijzen die een groot deel van het wel of niet doorgeven van geweld bepaalt. Waarom in het ene geval geweld wordt voortgezet en waarom niet in het andere geval hangt van veel verschillende factoren af, die zowel op individueel niveau, gezinsniveau, maar ook meso- en macroniveau kunnen liggen. Bovendien gaat het niet alleen om doorwerking van geweld in de jeugd naar het gebruik van geweld in de opvoeding van de eigen kinderen, maar ook om geweld tegen de partner.

3 *Ouderschap en kindontwikkeling tijdens en na geweld*

In het vorige hoofdstuk zijn we onder meer ingegaan op de opvoedkwaliteiten van ouders die in hun jeugd opgroeiden in een gezin waar geweld en agressie plaatsvond. In dit hoofdstuk verdiepen we ons in de gevolgen van partnergeweld voor de opvoeding van kinderen. We betrekken hierbij ook ouderschap rond en na de echtscheiding, omdat juist rond een echtscheiding geweld kan escaleren. Kinderen kunnen speelbal zijn tussen ouders wat een weerslag heeft op de opvoeding. Ten slotte bespreken we de gevolgen van partnergeweld voor kinderen, hun omgang er mee en beschermende factoren.

3.1 *Gevolgen van partnergeweld voor de opvoeding*

Geweld tussen ouders heeft zijn weerslag op de sfeer in huis en de opvoeding van kinderen. Ouders die te maken hebben gehad met geweld in hun relatie kost het vaak moeite om hun kinderen emotionele steun te bieden en de aandacht te geven die zij - juist ook in de geweldscontext - nodig hebben. De geweldservaringen dragen eraan bij dat het meer psychische inspanningen kost om een goede ouder te zijn. Ontredde en onmacht kunnen maken dat ouders niet meer goed in staat zijn om aan belangrijke voorwaarden voor competent ouderschap te voldoen, zoals het kind centraal stellen en ondersteunen, respectvol met elkaar omgaan, en grenzen aangeven. Door geweld in de relatie kan ook een negatieve spiraal ontstaan waarbij ouders het contact met hun kinderen kwijt raken omdat ze als onwaarschijnlijk en onbetrouwbaar overkomen (Davies & Cummings, 1994; Harold & Howarth, 2004; Dijkstra, 2005; Radford & Hester, 2006; Pels, Lünemann & Steketee, 2011).

Dit beeld ontstaat in ieder geval uit de percepties van moeders die werden mishandeld door hun partner: er is vooral onderzoek beschikbaar naar hun ervaringen als opvoeders. Ook wat we weten over de betekenis van geweld voor de rol van vaders komt met name uit interviews met moeders, hoe moeders de invulling van het vaderschap percipiëren. Er zijn enkele studies

onder mannen over hun rol van vader na partnergeweld (Paymar, 2000; Scott et al., 2004; Lünemann, Hermens & Roeleveld, 2012).

Moederschap

De meeste vrouwen ervaren moeilijkheden in het ouderschap door het geweld. Mishandelde vrouwen hebben een grotere kans op depressie, angsten, psychosomatische klachten, eetproblemen en problemen met seksualiteit (Fischbach & Herbert, 1997; World Health Organisation, 2006; Pico-Alfonso, 2005). Dergelijke psychische en gezondheidsproblemen kunnen ten koste gaan van de aan de kinderen bestede tijd en zorg. Hier tegenover staat, geredeneerd vanuit het ecologische model beschreven door Belsky (1993), dat sociale steun, werk en positieve persoonlijkheidsaspecten beschermende factoren zijn die de risicofactoren kunnen verzwakken (Levendosky & Graham-Bermann, 2000).

Uit onderzoek naar opvoedingsstijlen tussen mishandelde vrouwen en vrouwen die niet worden mishandeld komen slechts kleine verschillen naar voren in opvoedingszorgen. Veel zorgen die de moeders hebben, komen overeen met zorgen die moeders in het algemeen hebben: is er wel voldoende geld, is er voldoende tijd om met de kinderen door te brengen? Er zijn echter wel verschillen als het gaat om de aanwezigheid van stress en de mate van geweld tegen de kinderen (Holden et al. 1998 in Radford & Hester, 2001). Pels, Lünemann & Steketee (2011) vinden een verschil naar de mate van ernst van het door moeders ervaren geweld: zowel slaan als te veel toegeeflijkheid worden meer door de ernstig mishandelde moeders gerapporteerd.

Door de impact van het geweld op het welzijn van de moeder kan de positieve hechting tussen moeder en kind in gevaar komen (Radford & Hester, 2006, 2001). Daarnaast kunnen kleinerende of vernederende opmerkingen of kritiek op hun manier van opvoeden door de partner waar kinderen bij aanwezig zijn, de autoriteit van de moeder ondermijnen en daarmee ook het gevoel een goede ouder te zijn (Levendosky et al., 2000²¹; zie ook Radford & Hester, 2006; Pels, Lünemann & Steketee, 2011). Bovendien kan sprake zijn van rolomkering in het gezin: een beschermende houding van kinderen tegenover de moeder, vaak gepaard met soms verregaande overname van haar moedertaken (Dijksra, 2000; Baartman, 2002; Steketee, Mak & Flikweert,

21 Het betrof 95 moeders, voor de helft bestaande uit Europees-Amerikaanse of blanke moeders (52%) en een grote groep Afrikaans-Amerikaanse of zwarte Amerikaanse moeders (40%). Daarnaast nog Aziatische, Latijnse en overige moeders (allen 2%). Een derde van de moeders woonde in een opvanghuis. Kleine 10 % leefde ten tijde van het interview met de partner (Levendosky et al., 2000).

2011). De nadruk op de zorgrol en op familiecollectivisme in allochtone gezinnen kan paradoxaal tot een groter taboe leiden op het verlaten van een gewelddadige partner (Kasturirangan, Krishnan & Riger, 2004; Eldering & Borm, 1996a, 1996b; Pels, Lünemann & Steketee, 2011) en dus tot voortzetting van de ongunstige opvoedingssituatie.

De meerderheid van de moeders geeft aan dat het ervaren geweld negatieve gevolgen heeft voor de opvoeding, maar hoe het doorwerkt is complex (Levendosky et al., 2000; Radford & Hester, 2006; Pels, Lünemann & Steketee, 2011). Een meerderheid is ook bezorgd dat het geweld zich in de volgende generatie zal herhalen. Ze maken zich zorgen om hun dochters; worden zij later ook slachtoffer van geweld. En ze maken zich zorgen om hun zonen; gaan zij later hun vrouw mishandelen. Enkelen zien al de eerste tekenen daarvan (Pels, Lünemann & Steketee, 2011; zie ook Levendosky et al., 2000; Autry et al., 2003²²). Overigens verwoordden moeders de problemen niet altijd in termen van gevolgen van het geweld. Moeders zijn zich, evenals vaders, niet altijd bewust van de negatieve impact van partnergeweld op de kinderen (Autry et al., 2003; Levendosky et al., 2000).

Hoewel het ervaren geweld het moederschap doorgaans negatief beïnvloedt, rapporteren niet alle moeders uitsluitend negatieve gevolgen. De manier waarop vrouwen zich sterk maken om de geweldservaring te overstijgen kan ook tot positieve uitkomsten leiden: vrouwen kunnen krachtiger uit de gewelddadige periode komen. Ook kunnen ze zorgzamer zijn voor hun kinderen. Zij kunnen zich door de geweldservaring juist beter invoelen in de situatie van het kind en het bijvoorbeeld minder agressief bejegenen en meer bescherming bieden (Levendosky et al., 2000; Pels, Lünemann & Steketee, 2011). Volgens de laatstgenoemde onderzoekers proberen moeders hun kinderen ook bewuster mensenkennis bij te brengen en/of houdingen en gedragingen die maken dat relaties gelijkwaardig zijn, opdat ze het voorbeeld van hun ouders niet overnemen.

Vaderschap

Vaders die geweld gebruiken in hun relatie lijken andere opvoedingsvaardigheden te hebben dan vaders die niet mishandelen. Holden & Ritchie concluderen

22 Het onderzoek van Autry en collega's betrof 32 vrouwen, waarvan de helft Afrikaans-Amerikaans en 25% Latijnse vrouwen, de rest omvatte verschillende etnische achtergronden. Een deel van de vrouwen woonden in opvanghuizen. De informatie was verzameld via 4 focusgroepen (Autry et al., 2003).

op grond van gesprekken met moeders in de Verenigde Staten²³, dat er verschillen zijn in opvoedingsvaardigheden tussen de groep vaders die geweld plegen tegen hun partner en de groep vaders die geen geweld plegen. Vaders die hun partner mishandelen blijken meer problemen met opvoeding te hebben dan vaders die geen geweld plegen. Zij zijn vaker boos op hun kinderen, gebruiken vaker negatieve opvoedingsmethoden als slaan. Ook zijn ze minder betrokken bij hun kinderen en gebruiken minder positieve opvoedingsmethoden (Edleson & Williams, 2007).

Moeders en jongeren in het onderzoek van Pels, Lünemann & Steketeer (2011) beoordelen de betrokkenheid van de vaders bij de kinderen, de zorg en opvoeding vaak als nihil of negatief. Moeders verwijten de vader gebrek aan aandacht of liefde voor de kinderen en gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef. Vaders kunnen ook te toegeeflijk zijn, uit onmacht of om de kinderen 'om te kopen' in de machtsstrijd met de moeder. Een nog groter probleem vormt hun machtsvertoon, gewelddadige of kleinerende optreden, ook jegens de kinderen. Het geweld in de partnerrelatie wordt nogal eens over de hoofden van de kinderen of via hun opvoeding uitgespeeld. Na beëindiging van het geweld, veelal door verbreking van de relatie, blijven de genoemde problemen in het functioneren van vaders vaak nog bestaan. Dit komt ook naar voren uit het door jongeren gerapporteerde ongemak of onbehagen over het contact met hun vader. Het getouwtrek over de omgang vormt dan nogal eens een bijkomend probleem. (Zie hiervoor verder paragraaf 4.2.)

Klachten over het gebrek aan betrokkenheid van de vader komen naar verhouding meer voor bij minderheidsgroepen waarin de vaderbetrokkenheid gemiddeld ook geringer is dan bij autochtone Nederlanders (zie Distelbrink et al., 2005). Heerszucht en agressie tegenover de kinderen wordt daarentegen het meest door autochtoon-Nederlandse moeders gerapporteerd. Wellicht dat een hoge (verwachting van) vaderbetrokkenheid samengaat met een hogere mate van kritiek op diens functioneren. Machtsstrijd over de hoofden van de kinderen wordt veel meer genoemd door moeders die relatief ernstig geweld hebben ondergaan.

De geschetste rol van de vader heeft meerdere consequenties. Om te beginnen is sprake van een indirecte negatieve invloed op de opvoeding en ontwikkeling van de kinderen via het gebrek aan ondersteuning van de partner (zie 3.3.2'). Ondersteuning door de partner is ook een belangrijke beschermende factor in het algemeen (zie bijvoorbeeld Gerris, 1989; Van der Pas,

23 Holden & Ritchie ondervroegen 37 moeders uit opvanghuizen over vaderschapsvaardigheden en 37 moeders van niet gewelddadige partners.

2009). Een andere consequentie is ondermijning van de autoriteit en het zelfvertrouwen van de moeder door kleinerende opmerkingen over haar moederrol waar de kinderen bij zijn (Tubbs & Williams, 2007). Ook bieden vaders geen compensatie voor de opvoedingsgebreken aan de kant van de moeder; integendeel, de mannen zijn afwezig als vader of kunnen zelfs een extra risicofactor vormen door bijvoorbeeld hun kilte, overmatige toegeeflijkheid of uitspelen van kinderen tegen de moeder (Pels, Lünemann & Steketee, 2011).

Uit een verkennend onderzoek onder 17 grotendeels Afro-Amerikaanse vaders²⁴ die geweld gebruikten tegen hun partner komt naar voren dat de mannen uitgaan van een stereotype rolverdeling tussen man en vrouw; de man is de baas en dient zijn kinderen en zijn vrouw te disciplineren. Geweld is daartoe een van de middelen. De vaders zien de negatieve invloed van het slaan van kinderen in, maar zijn zich niet bewust van de negatieve gevolgen voor de kinderen van blootstelling aan geweld tegen hun moeder. Dit wordt bevestigd door een grootschaliger onderzoek onder mannen die dadertherapie volgden. De meerderheid van de mannen heeft geen besef van de schadelijkheid van partnergeweld voor de kinderen. Een minderheid, bestaande uit wat oudere mannen met meer opleiding, ziet wel de negatieve effecten en willen hun gedrag veranderen omdat zij hun band met de kinderen willen verbeteren (Bent-Goodley & William in Edleson & Williams, 2007; zie ook Salisbury et al., 2010; Roy & Dyson, 2010). Het verkennende onderzoek onder 26 vaders over opvoeden en partnergeweld in Nederland sluit hierbij aan (Lünemann, Hermens & Roeleveld, 2012)²⁵. De intieme relatie wordt gekenmerkt door een min of meer traditionele rolverdeling; niemand spreekt over een gelijkwaardige rolverdeling in werk en zorg. Ook hanteren vaders een autoritaire opvoedingsstijl, en een meerderheid slaat de kinderen uit opvoedkundige motieven. De meeste vaders zijn zich weinig bewust van de negatieve gevolgen van het geweld tegen hun partner op hun relatie met de kinderen, noch zien ze negatieve gevolgen voor het welbevinden van de kinderen. Een enkeling ervaart een negatief effect op zijn relatie met het kind, doordat het kind hem wantrouwt, bang voor hem is of geen respect meer voor hem heeft. De gescheiden mannen willen graag een vaderrol hebben, maar hebben

24 Van de 17 vaders waren er 15 van Afro-Amerikaanse afkomst en twee van Europees-Amerikaanse afkomst. Zij zijn via semi-gestructureerde vragen geïnterviewd in twee focusgroepen (Bent-Goodley & Williams in: Edleson & Williams, 2007: 32-35).

25 Het onderzoek betrof diepte-interviews met vaders van vijf verschillende etnische achtergronden, te weten Nederlandse (8), Surinaamse (2), Antilliaanse (1), Turkse (7) en Marokkaanse (8).

slechts een beperkte rol. De schuld hiervan leggen zij bij hun ex-partner; ze hebben weinig inzicht in hun eigen aandeel in de verslechtering van hun relatie tot de kinderen.

Goed vaderschap staat niet los van goed partnerschap. Reflectie op het eigen handelen is een voorwaarde daartoe. Vaders die agressie plegen in het gezin willen de opvoeding graag goed doen, beter dan hun ouders, maar zijn hier vaak niet toe in staat.

Er zit veel onmacht (Lünnemann, Hermens & Roeleveld, 2012; Edleson & Williams, 2007; Paymar, 2002). De mate van agressie, van zelfinzicht en van manipulatie van de andere ouder lijkt samen te hangen met de bereidheid tot veranderen van daders van partnergeweld (Hellman, Johnson & Dobson, 2010)²⁶.

3.2 *Ouderschap na scheiding*

Emotionele, sociale, financiële en economische banden veranderen en worden verbroken na echtscheiding. Als er kinderen zijn, zal er echter op een of andere manier een gezamenlijke band met het kind blijven, zeker tot het kind achttien jaar is. Na echtscheiding wordt het gezamenlijk ouderschap bijna onvermijdelijk gecompliceerd door conflicten, zeker als er een verleden is van geweld in het gezin (Edleson & Williams, 2007). Ook na de scheiding kunnen kinderen getuige zijn van geweld tussen de ouders: de momenten waarop het kind van de ene ouder op de andere ouder overgaat zijn stressvolle momenten waar een grote kans op agressie bestaat. Na de scheiding kan het proces van controle over de vrouw (via de kinderen) doorgaan en bestaat de kans op levensbedreigend geweld tegen kinderen en de partner omdat de vader de echtscheiding niet kan accepteren.

Gedeeld ouderschap betekent dat er overleg is tussen de ouders over de opvoeding, de omgangsregeling en financiële ondersteuning. We gaan eerst in op de wenselijkheid van contact, en daarna op het waarborgen van veiligheid. We besluiten de paragraaf met condities die noodzakelijk zijn om tot gezamenlijk ouderschap te kunnen komen.

Wenselijkheid van contact

Tegenwoordig is gezamenlijk gezag na echtscheiding gemeengoed, niet alleen in Nederland, maar ook in de rest van de Westerse wereld. Dat het in het

26 Het betrof een studie onder 109 mannen die 52 weken een daderprogramma huiselijk geweld volgden.

belang is van kinderen om na scheiding contact te houden met beide ouders is een algemeen gedeelde maatschappelijke opvatting. De meeste ouders zijn goed in staat om het contact met elkaar te regelen na de echtscheiding. Ook moeders die mishandeld zijn, vinden in veel gevallen dat contact met de vader belangrijk is. De man kan een goede vader zijn ondanks het geweld, of de kinderen willen graag contact met hun vader. Voor de kinderen kan het contact met de vader en zijn familie van belang zijn om voeling te houden met hun culturele of religieuze achtergrond (Radford & Hester, 2006). Mishandelde moeders willen soms ook dat vaders hun verantwoordelijkheid nemen voor de zorg voor hun kinderen omdat zij het alleenstaand ouderschap erg zwaar vinden (Tubbs & Williams, 2007; Pels, Lünemann & Steketee, 2011). Dit kan zeker opgaan voor bepaalde migrantengroepen waar vrouwen zijn gesocialiseerd in onderschikking aan de man en scheiding - vanwege het taboe daarop - ook sociaal isolement meebrengt (zie Pels et al., 2009). Ook kunnen vrouwen uit angst anders geen kinderalimentatie te krijgen, voor contact met de vader zijn (Tubbs & Williams, 2007).

Omgang en veiligheid

Duidelijk is dat het in de praktijk voorkomt dat de moeder de omgang frustreert of op een oneigenlijke manier omgangsrechten of ouderlijk gezag van de vader probeert te voorkomen. Radford en Hester (2006) en Tubbs en Williams (2007) vonden echter geen bewijs dat dit op grote schaal voorkomt. Wel komt uit hun onderzoek naar voren hoe moeders in een lastige positie zitten door de dubbelrol van beschermer van het kind en verantwoordelijke om omgang met de vader te initiëren. Deze plicht is recent vastgelegd in wet, waarin eveneens ook het ouderschapsplan als voorwaarde bij een echtscheiding is vastgelegd. Moeders worden verantwoordelijk gehouden voor het feit dat de kinderen getuige zijn van geweld dat door de vader wordt gepleegd terwijl zij tegelijkertijd volledig moeten meewerken aan een omgangsregeling tussen het kind en diens gewelddadige vader (Hester & Redford, 1996; Ety, 2006; Clement et al., 2008). Moeders worstelen met de plicht tot omgang als de omgang met conflicten gepaard gaat of als zij zien dat hun kind(eren) niet goed worden verzorgd en opgevangen. De meerderheid van de moeders uit het onderzoek van Pels, Lünemann en Steketee (2011) geven negatieve ervaringen in de omgang tussen vaders en kinderen aan. Het vaakst ging het om problemen over de zorg en opvoeding, vooral door gebrek aan pedagogische vaardigheden en het ontbreken van verantwoordelijkheid van de vaders, wat zich kan uiten in onachtzaamheid, niet houden aan afspraken en verwaarlozing. De ernst van het ervaren geweld lijkt een rol te spelen bij de

beoordeling van het functioneren van de vader: hoe minder geweld, des te positiever het oordeel van de moeders over de vader. Onveiligheid, zowel door onachtzaamheid van de kant van de vader als diens agressieve gedrag, is daarmee het scharnierpunt waarom gedeeld ouderschap niet (altijd) mogelijk is.

Omgang en veiligheid voor moeder en kind

Bij ernstig verstoorde verhoudingen tussen de ouders, zoals in geval van ernstig geweld tijdens de relatie, kan gezamenlijk gezag en gedeeld ouderschap tot veel onrust en stress leiden bij de verzorgende ouder (vaak de moeder). Zeker als sprake is van geweld tegen de moeder (waarvan het kind getuige is) of onveiligheid van het kind tijdens de omgang, kan dit vergaande negatieve gevolgen hebben. Door alle nadruk te leggen op gezamenlijk gezag en voortzetting van gezamenlijk ouderschap door omgangsregelingen, wordt voorbij gegaan aan het feit dat contact niet altijd in het belang van het kind hoeft te zijn (Van der Valk & Spruijt, 2004; Fischer, 2004; Radford & Hester, 2006; Spruit et al., 2007; Van den Brink, 2012). Als de veiligheid niet kan worden gegarandeerd, is het de vraag of gedeeld ouderschap en (begeleide) omgang wenselijk is.

Mannen die binnen de relatie gewelddadig waren, zijn meer geneigd voor omgang te vechten en geen alimentatie voor het kind en de voormalige echtgenoot te betalen (Liss & Stahly in Zorza, 1995). Vooral mannen die ernstig geweld hebben gepleegd, blijken de controle over vrouw en kinderen te willen behouden via de omgang (Pels, Lünemann & Steketee, 2011). Deze strijd heeft een enorme negatieve impact op het kind en de verzorgende moeder. In de periode na het uit elkaar gaan kan de ene ouder het kind gebruiken om de andere ouder zwart te maken en via de kinderen kan macht en controle worden uitgeoefend over de ex-partner. Informatie kan aan het kind worden ontfutseld om daarmee de verblijfplaats van de andere ouder te traceren. Ook kan het moederschap worden ondermijnd door negatieve uitlatingen over de moeder tegenover de kinderen. Tubbs & Williams (2007) noemen dit triangulatie; een coalitie vormen met het kind met als doel de andere ouder te ondermijnen. In zeer ernstige gevallen kan de vader de kinderen (en zichzelf) doden om de vrouw diep te kwetsen. Er blijkt een sterk verband tussen doding van vrouwen en kinderen, partnergeweld, omgangsregelingen en omgangsconflicten (Radford & Hester, 2006).

Ouderschap na echtscheiding wordt beïnvloed door de wijze waarop de ouders met elkaar omgaan. Conflicten, coöperatie en triangulatie spelen een rol in het proces van gedeeld ouderschap (Tubbs & Williams, 2007). Als na de

scheiding het geweld, de dreiging en vernedering doorgaat, of triangulatie plaatsvindt, heeft dit negatieve implicaties voor het kind en het ouderschap. Niet in alle gevallen is het daarom gewenst dat gezamenlijk ouderschap in stand blijft. Er is een sterke samenhang tussen zorgen, leed en verdriet bij kinderen en ouderlijke zorgen en verdriet. Als de omgangsregeling start met veel problemen is dit een voorspeller voor een steeds verdergaande verslechtering van de omgangsregeling (Radford & Hester 2006). Beck en Raghavan (2010)²⁷ concludeerden dat de mate van gedwongen controle een betere aanwijzing is voor het wel of niet goed gaan verlopen van een omgangsregeling.

Rapportages over geweld tijdens het huwelijk zijn de beste voorspellers voor geweld na de scheiding (Tubbs & Williams, 2007). In dat geval kan eerst een periode zonder omgang gewenst zijn, omdat een conflictueuze periode na de omgang niet ten goede komt aan het kind (Sturge & Glaser, 2000 in Radford & Hester, 2007).

3.3 *Gevolgen van geweld voor de kinderen*

De invloed van partnergeweld op kinderen is complex en er zijn grote verschillen tussen kinderen. Ook zijn er grote verschillen in de geweldssituaties; het geweld waar kinderen mee te maken krijgen kan verschillen in frequentie, dreiging, soorten agressie, en verschillende beschermende factoren of risicofactoren. Duidelijk is wel dat het blootstaan aan geweld tegen (of tussen) de ouder(s) een negatief effect heeft op de kinderen. Jonge kinderen kunnen slaapproblemen krijgen, emotionele stress vertonen zoals huilen, boosheid, irritatie, terugtrekgedrag, en nieuwe angsten ontwikkelen. Daarnaast kan een terugval in geleerd gedrag voorkomen, bijvoorbeeld weer in bed plassen, onzindelijk worden, of achteruitgang van de taalschat. Oudere kinderen kunnen slaapproblemen krijgen, afhankelijk gedrag vertonen (*clinging to the mother*), klagen over hoofdpijn en buikpijn, de schoolprestaties kunnen achteruitgaan in samenhang met concentratieproblemen en er kan sprake zijn van agressief gedrag. Adolescenten kunnen ernstig risicogedrag vertonen, slaapproblemen hebben, last hebben van sterke gemoedswisselingen, verdriet en depressie en achteruitgang in schoolresultaten in combinatie met concentratieproblemen (Vetere & Cooper, 2005). Steketee, Mak en Flikweert (2011) noemen daarnaast ook problemen in de sociale omgang, die bijvoorbeeld tot uiting komen in

27 Het betrof 976 echtparen in echtscheiding die verplicht werden mediation in te zetten om tot een omgangsregeling te komen.

gebrek aan vertrouwen in andere mensen en de neiging zich in zichzelf te keren. Kinderen die worden blootgesteld aan geweld tussen hun ouders hebben meer kans op gedragsproblemen (Hetherington & Stanley-Hagan in: Tubbs & Williams, 2007; Lamers-Winkelmann, 2006; Vetere & Cooper, 2005; Dijkstra & Baeten, 2003; Dijkstra 2001).

De combinatie van partnergeweld met kindermishandeling vergroot aanmerkelijk de kans op ernstige emotionele en gedragsproblemen bij kinderen (Wolfe et al., 2003; Corvo, 2006). Kinderen die opgroeien met geweld uiten meer zorgen over de kwetsbaarheid van hun moeder, broers en zussen en zichzelf en hebben meer angsten voor gewelddadig gedrag door hun vader dan kinderen die opgroeien in gezinnen zonder geweld (Graham-Bermann, 1996 in Levendosky et al. 2000).

Overlevingsgedrag en beschermingsstrategieën

Leeftijd, sekse en individuele persoonlijkheid beïnvloeden de ontwikkeling van individuele copingstrategieën. Kinderen ontwikkelen gevarieerde en complexe (en soms tegenstrijdige) strategieën om te overleven en het geweld tegen zichzelf of hun moeder te verminderen. Ze houden informatie achter, zijn heel stil en gehoorzaam, proberen de aandacht af te leiden, vluchten het huis uit of zorgen met hun aanwezigheid voor het stoppen van het geweld.

Daarnaast proberen kinderen via verbale of fysieke interventies het geweld te keren, halen zij hulp bij burens of familie of schakelen een formele instantie in. Soms maken kinderen zich zulke zorgen om hun moeder dat ze thuis willen blijven om haar te beschermen; ze doen bijvoorbeeld alsof ze ziek zijn.

Kinderen die de verantwoordelijkheid voor het beschermen van hun moeder op zich nemen, nemen soms ook de zorg voor jongere kinderen of het huishouden op zich. Deze kinderen vertonen volwassen gedrag. Kinderen kunnen vanuit de beschermingsgedachte na de scheiding bij hun vader gaan wonen, zowel vanuit de gedachte dat daarmee geweld tegen de moeder kan worden voorkomen, als om de vader te beschermen tegen de door hem geuite dreiging van zelfmoord. Kinderen kunnen ook als vorm van overleven zich vereenzelvigen met de vader en meedoen in het beledigen, schelden en agressief gedrag. Kwaadheid over het gemis aan bescherming door de moeder, het spiegelen van de vaders' emotie van boosheid en afkeuring, kunnen aan dit gedrag ten grondslag liggen. (Dijkstra 2001, 2005; Radford & Hester, 2006; Steketee, Mak & Flikweert, 2011)

Als kinderen ouder zijn, zijn ze meer geneigd zichzelf te beschermen. Ze mijden eerder het geweld door bijvoorbeeld bijna nooit meer thuis te zijn (Radford & Hester, 2006). Schoolgaande kinderen en jonge kinderen

ondervinden meer schade van blootstelling aan thuisgeweld dan adolescenten. En jonge kinderen lijken een grotere kans te hebben PTSS te ontwikkelen dan oudere kinderen. Voor alle kinderen geldt dat opgroeien in een agressieve omgeving veel energie kost, waardoor er minder energie overblijft voor hun eigen ontwikkeling (Wolfe et al., 2003). Meisjes lijken meer internaliserend gedrag te vertonen en jongens meer externaliserend gedrag (Vetere & Cooper, 2005; Steketee, Mak & Flikweert, 2011). Ook lijkt de identificatie met de eigen sekse groter; jongens lijken meer last van een mishandelende vader te hebben en meisjes van een mishandelende moeder. Agressie door de ouder van de andere sekse heeft minder invloed (Baas 2001; Heyman & Smith Slep, 2002).

Beschermende factoren

Een goede hechting lijkt een belangrijke beschermende factor ter voorkoming van trauma, angst en sociale problemen. Een veilig gehecht kind is in staat de gebeurtenis te overdenken en een plaats te geven; het kan angstaanjagende gebeurtenissen en mensen door het proces van mentaliseren²⁸ een plaats geven. Als binnen het gezin waar het geweld plaatsvindt geen goede hechting mogelijk is, is een persoon buiten het gezin waar het kind zich aan kan hechten, in de familie of in de omgeving, een belangrijke factor ter bescherming (Vetere & Cooper, 2005; Dijkstra, 2000; Steketee, Mak & Flikweert, 2011). Een vertrouwensrelatie, bij voorkeur met iemand die niet bij geweld betrokken is, is een beschermende factor bij uitstek (Osofsky, 1999).

Verder spelen zelfvertrouwen en de vaardigheid om sociale contacten aan te gaan, een positieve rol. Ook financiële zekerheid, een stabiele woonsituatie, een sociaal steunsysteem en de ervaring dat ouders ook verzorgend (*caring*) zijn, vormen beschermende factoren (Radford & Hester, 2006).

Het serieus nemen van kinderen in de periode dat agressie en geweld plaatsvinden blijkt een belangrijke beschermende factor. Luisteren naar kinderen als betrokkenen in de geweldssituatie thuis, en kinderen betrekken bij het vinden van oplossingen voor het probleem, lijkt kinderen positief te beïnvloeden in het verwerken van de geweldservaring(en) (Mullender et al., 2002; Humphreys et al., 2006; Humphreys & Stanley, 2006; Radford & Hester, 2006).

Het kan kinderen helpen hun ervaringen met het geweld te verwerken als zij er over praten. In de praktijk gebeurt dit weinig, ook niet met hun moeder, terwijl van communicatie met vaders doorgaans nog minder of niet sprake is

28 Mentaliseren betekent in staat zijn na te denken over gebeurtenissen en emoties, waardoor inzicht ontstaat in eigen (en andermans) gedrag. Het vermogen tot zelfreflectie neemt toe.

(bv. Steketee, Mak & Flikweert). Praten over het geweld met de moeder heeft een helende werking op bijvoorbeeld agressief gedrag van het kind, zo komt uit onderzoek naar voren (Vetere & Cooper, 2005). Communicatie met vader is evenzeer van belang. Als deze het geweld erkent en zijn verantwoordelijkheid daarvoor neemt kan dit jongeren helpen het gebeurde te verwerken (Steketee, Mak & Flikweert 2011; Lünemann, Smit & Drost, 2010). Het ontwikkelen van *copingstyles* is makkelijker als kinderen jonger zijn dan tien, maar ook daarna zijn er mogelijkheden. Voor kinderen is het belangrijk dat zij ondersteund worden in positieve copingstrategieën en de negatieve overlevingsmechanismen afleren (Vetere & Cooper, 2005; Radfort & Hester, 2006).

4 *Slot: doorbreken van de geweldscyclus*

Geweld tussen partners is een maatschappelijk verschijnsel dat vele gezichten kent. Het gaat niet alleen om agressie in woorden en gedragingen, maar ook om controle over de ander en het creëren van een sfeer van angst.

Situationeel geweld duidt op een relatie waar geweld niet op de voorgrond staat. Het geweld wordt veroorzaakt door situationele factoren als stress, persoonlijke problemen en communicatieproblemen. Het geweld is vaak minder ernstig en wederzijds. In geval van sterk controlerend geweld, ook wel intieme terreur genoemd, is er (psychologische) intimidatie en bedreiging, meestal van de man naar de vrouw, waardoor de weerbaarheid van de vrouw wordt ondermijnd. Er is sprake van sterke controle, in de gaten houden, vrijheidsbeperking en seksuele dwang. Het gezin leeft in angst en vaak in isolement. Bovendien is een sterk traditionele rolverdeling typerend voor dit patroon. Dikwijls waren de plegers zelf slachtoffer van geweld in het gezin van herkomst. Er is een sterk verband tussen partnergeweld en mishandeling van kinderen. Hoe ernstiger het geweld tussen ouders of tegen een ouder, hoe groter de kans dat ook het kind niet alleen getuige is van het geweld, maar ook zelf wordt mishandeld. De impact van de agressie op het kind kan groot zijn. De combinatie van partnergeweld en kindermishandeling vergroot aanmerkelijk de kans op ernstige emotionele en gedragsproblemen bij kinderen.

Het is bijzonder lastig om exacte gegevens te vergaren over de overdracht van geweld van generatie op generatie. Dit is vanwege de complexiteit van de problematiek en vanwege de verschillende manieren van onderzoek ernaar. Er wordt vanuit gegaan dat ongeveer een op de drie volwassenen die in zijn of haar jeugd is mishandeld door een ouder, later zijn of haar kind(eren) mishandelt. Hoewel de meerderheid van de volwassenen het geweld niet voortzet, is geweld in de jeugd duidelijk een risicofactor. Personen die als kind zijn mishandeld of getuige waren van geweld tegen of tussen ouders, gebruiken later vaker zelf geweld tegen hun kinderen of partner. Ook zijn ze vaker slachtoffer van geweld in een relatie. Als in de jeugd zowel kindermishandeling als partnergeweld plaatsvindt, is de kans groter dat het geweld wordt

voortgezet als pleger en/of als slachtoffer. Er zijn verschillen naar sekse: mannen die in hun jeugd huiselijk geweld meemaakten, hebben meer kans om pleger te worden, terwijl voor vrouwen geldt dat zij meer kans hebben om slachtoffer te worden van partnergeweld. Op grond van retrospectief onderzoek blijkt dat vooral sterk controlerend geweld samenhangt met geweld in de jeugd.

Of het geweld zich voortzet in de volgende generatie is afhankelijk van verschillende risicofactoren en beschermende factoren: op individueel en gezinsniveau en op het niveau van de sociale verbanden. Over hoe die verschillende factoren elkaar beïnvloeden is weinig bekend. Er is vooral onderzoek gedaan naar de risicofactoren van overdracht van kindermishandeling. Op individueel niveau blijken een optimistische levenshouding, zelfvertrouwen, zelfreflectie en sociale vaardigheden belangrijke beschermende factoren. Ook verwerking van het leed in de jeugd is een beschermende factor. Risicofactoren zijn een zwak ontwikkelde gewetensfunctie en psychische problemen, zoals depressie en gebrek aan impulscontrole. Op gezinsniveau is wat betreft kindermishandeling een belangrijke beschermende factor of de partner een ondersteunende rol heeft; dit geldt voor zowel moeders als vaders. Sociale steun is een van de belangrijkste beschermende factoren, en ook counseling en therapeutische hulp vergroten de kans op het doorbreken van de cyclus van geweld. Persoonlijkheid, genetische achtergrond en sociaal-economische positie zijn meer van invloed op het gebruik van geweld tegen kinderen, dan opvattingen over slaan als opvoedingsmiddel of wijze van conflictoplossing. Een opeenstapeling van risicofactoren doet de kans op voortzetten van het geweld in de volgende generatie toenemen, terwijl beschermende factoren de kans doen afnemen.

Gemeenten en overheid hebben het doorbreken van de intergenerationele overdracht als doelstelling voor beleid vastgelegd. Deze studie laat zien dat de (lokale) overheid een bijdrage kan leveren aan het versterken van de beschermende factoren en aan de afname van risicofactoren op het niveau van het gezin, individu en de maatschappij.

Wat betreft het gezin komt uit deze studie naar voren dat ondersteuning van moeders en vaders in de opvoeding van groot belang is als bescherming tegen het voortzetten van geweld. Meer aandacht is nodig voor welke 'buffers' gericht kunnen worden ingezet om de ouderschapsrol te versterken (Dijkstra, 2008). Te denken valt aan de taakverdeling met steun van de partner, sociale steun vanuit de familie en/of het informele netwerk, toegankelijke zorg en opvoedondersteuning op maat (zie ook Distelbrink, Pels & Nanhoe, 2013). Wel is het zo dat de 'werkzaamheid' van deze buffers kan

verschillen voor verschillende (etnische) groepen. Voor migrantengroepen is de kloof tussen hun behoeften en het aanbod naar verhouding groot (Pels et al., 2009; Distelbrink, Pels & Nanhoe, 2013). Verwerken van het leed is een beschermende factor. Luisteren naar kinderen als betrokkenen in de geweldssituatie thuis, en kinderen betrekken bij het vinden van oplossingen voor het probleem, lijkt kinderen positief te beïnvloeden in het verwerken van de geweldservaring(en). Ook erkenning van het geweld en het nemen van de verantwoordelijkheid door de pleger heeft een helende werking voor het kind (Mullender et al., 2002; Radford & Hester, 2006; Steketee, Mak & Flikweert, 2011). Om aangedaan leed te kunnen verwerken is het eerst nodig dat er een veilige situatie is. Pas dan kan gewerkt worden aan het verstevigen van zelfvertrouwen, stabiliteit in iemands leven en het herwinnen van zeggenschap over het eigen leven.

Het versterken van beschermende factoren geldt niet alleen voor de situatie dat het gezin bij elkaar is, maar ook als de relatie is beëindigd. Tijdens de echtscheidingsprocedure heeft de overheid een positieve verplichting tot het bieden van bescherming. Het ouderschapsplan zou ook een veiligheidsplan moeten omvatten, met afspraken hoe de veiligheid van het kind en van de verzorgende ouder kan worden gewaarborgd. Een van die afspraken kan zijn dat er alleen omgang is als er geen alcohol wordt gedronken, of dat er alleen contact is met het kind onder begeleiding. Ook kan in het veiligheidsplan worden opgenomen welke 'buffers' worden ingezet: mensen in de omgeving of familieleden die ondersteuning en hulp bieden waardoor de veerkracht van moeders en kinderen wordt versterkt. Onderdeel van het veiligheidsplan zou verder kunnen zijn dat het kind een eigen vertrouwenspersoon heeft, onafhankelijk van de moeder of vader. Moeders vinden het makkelijker gedeeld ouderschap aan te gaan als ze zich beschermd weten. Zoals dat er na een overtreding van afspraken daadwerkelijk wordt opgetreden door een formele instantie (Tubbs & Williams, 2007; Dijkstra, 2001).

Het valt buiten het bestek van deze studie om in te gaan op de omgangsproblematiek en de rol van rechters en professionals rond de beslissing over omgang en gezamenlijk gezag. Duidelijk is echter dat rechters en professionals nog onvoldoende bewustzijn hebben van de impact van huiselijk geweld op kinderen en hun moeders. Doordat de rechter de geschiedenis van geweld en de impact van controle, dreiging en geweld te weinig systematisch onderkent, wordt nog te weinig gezocht naar concrete oplossingen (Van den Brink, 2012; Lünemann et al., 2008; Jaffe et al., 2003).

Als het gaat om preventieprogramma's kunnen we leren van ervaringen in het buitenland met de *community based advocacy interventions*, waar de

gemeenschap een rol heeft in de ondersteuning van vrouwen en kinderen. Er zijn verschillende vormen, zoals educatieve programma's gericht op de vrije tijd, helpen met school of materiële ondersteuning, of juridische ondersteuning door rechtenstudenten (Bell & Goodman, 2009; Sullivan, Bybee & Allen, 2002). In de VS zijn ook verschillende preventieprogramma's 'Verkeringsgeweld' ontwikkeld die zich specifiek richten op middelbare scholieren. Uit de evaluatie van deze programma's komt naar voren dat de programma's gendersensitief moeten zijn, omdat het gebruik van geweld door jongens en meisjes vanuit een verschillende bron ontstaat. Ook dient rekening te worden gehouden met de verschillende sociaal-emotionele ontwikkeling van meisjes en jongens, en de verschillende etnische achtergrond. Bovendien dient er aandacht te zijn voor de specifieke behoeften van risicojongeren, zoals de jongeren die opgroeien in gezinnen waar geweld plaatsvindt (Kerig et al., 2010).

Ondersteuning op gezinsniveau hangt samen met het versterken van de weerbaarheid van kinderen en het versterken van de veerkracht van vrouwen en mannen. Niet alleen door psychologische hulp en counseling, maar ook door het versterken van talenten en vaardigheden. Tegelijkertijd gaat het hier ook om het scheppen van voorwaarden op sociaaleconomisch vlak: werk, armoedebestrijding, en een sociaal stevige wijk. Aandacht voor gender en culturele sensitiviteit is van groot belang in het doorbreken van patronen van geweld in afhankelijkheidsrelaties.

Literatuur

- Archer, J. (2000). Sex Differences in Aggression Between Heterosexual Partners: A Meta-Analytic Review. *Psychological Bulletin*, Vol 126, nr. 5: 651-680.
- Autry, A., Davis, L. & Mitchell-Clark, K. (2003). *Conversations with mothers of color who have experienced domestic violence regarding working with men to end domestic violence*, San Francisco, CA
- Baartman, H.E.M. (2002, eerste druk 1996). *Opvoeden kan zeer doen. Over oorzaken van kindermishandeling, hulpverlening en preventie*. Utrecht: SWP
- Baas, N.J. (2001). *Probleemouders, probleemkinderen? Een literatuurstudie van transgenerationele overdracht van problemen die tot kinderschermingsmaatregelen (kunnen) leiden*. Onderzoeksnotitie 2001/06. Den Haag: WODC
- Baeten, P., & Geurts, E. (2002). *In de schaduw van het geweld : Kinderen die getuige zijn van geweld tussen hun ouders*. Utrecht: NIZW.
- Bakker, H. met medewerking van Aydogan, S. (2005). *Eergerelateerd geweld in Nederland: Een bronnenboek*. Utrecht: TransAct.
- Beck, C.J.A. & Raghavan, C. (2010). Intimate partnerabuse screening in custody mediation: the importance of assessing coercive control. *Family Court review*. Vol. 48, nr. 3, p.555-565.
- Bell, M.E. & Goodman, L.A. (2009). Supporting Battered Women Involved with the Court System: An Evaluation of a Law School-Based Advocacy Intervention. *Violence against Women*, 7, (12), pp. 1377-1404.
- Belsky, J. (1993). Etiology of Child Maltreatment: A Developmental-Ecological Analysis. *Psychological Bulletin*. Vol 114, no 3, p.413- 434.
- Bengi-Arslan, L., Verhulst, F.C., Ende van der, J. & Erol, N. (1997). Understanding childhood (problem) behaviors from a cultural perspective: comparison of problem behaviors and competencies in Turkish immigrant,

Turkish an Dutch children. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 32, 477-484.

Brenninkmeijer e.a. (2009) *Eergerelateerd geweld in Nederland: Onderzoek naar de beleving en aanpak van eergerelateerd geweld*. Amsterdam: Vrije Universiteit.

Brink, J. van den Brink (2012). *Als de liefde toeslaat... Een onderzoek naar de vraag in hoeverre partnergeweld een rol speelt in afwegingen rond omgang en gezag*. Doctoraalscriptie. Universiteit van Utrecht, Rechtenfaculteit.

Campbell, J., Webster, D. & Glass, N. (2001). Risk assessment for intimate partner homicide. In G.F. Pinard & L. Pagani (eds.), *Clinical assessment of dangerousness: empirical contributions* (pp. 137-157). New York: Cambridge University Press.

Campbell, J. et al. (2003). Assessing Risk Factors for Intimate Partner Homicide. *NIJ Journal*, 250, p. 15-19. Clement, C., Pravda, N., Jaarsma, F. & Brand, M. den (2008). *Uit het veld geslagen. Knelpunten na partnergeweld*. Maastricht: Boekenplan

Corvo, K. (2006). Violence, separation, and loss in the families of origin of domestically violent men. *Journal of Family Violence*. Vol 21, no 2, p. 117-125.

Dankoski, M.E., Keiley, M.K., Thomas, V., Choice, P., Loyd, S.A. & Seery, B.L. (2006). Affect regulation and the cycle of violence against women. New directions for understanding the process. *Journal of Family Violence*. Vol. 21. p. 327-339

Davies, P.T. & Cummings, E.M. (1994). Marital conflict and child adjustment. *Psychological Bulletin*, Vol. 116, nr. 3, p.387-411

Dijk, T. van, S. Flight, Oppenhuis, E. en Duesmann, B. (1997). *Huiselijk geweld. Aard, omvang en hulpverlening*. Den Haag, Ministerie van Justitie

Dijk, T. van, & Oppenhuis, E. (2002). *Huiselijk geweld onder Surinamers, Antillianen en Arubanen, Marokkanen en Turken in Nederland: aard, omvang en hulpverlening*. Hilversum: Intomart

Dijk, T., Veen, M. van & Cox, E. (2010). *Slachtofferschap van huiselijk geweld: Aard, omvang, omstandigheden en hulpzoekend gedrag*. Intomart/WODC.

Dijkstra, S. (1995). Omstreden sociale erfenis. Een pleidooi voor differentiatie in het denken over overdracht van geweld. *Psychologie & Maatschappij*, 19(3), 238-251.

- Dijkstra, S. (2000). *Met vallen en opstaan. Hoe mannen en vrouwen betekenis geven aan geweldservaringen uit hun kindertijd*. Delft: Eburon.
- Dijkstra, S. (2001). *Kinderen (M/V) die getuigen zijn van geweld tussen hun ouders. Een basisverkenning van korte en lange termijn effecten*. Bilthoven.
- Dijkstra, S. (2005). A serious case of neglect: The parental experience of child rearing. *Maandblad Geestelijke volksgezondheid*. 469-471.
- Dijkstra, S. (2008). Partnergeweld en kindermishandeling. *Ouderschap en Ouderbegeleiding*, jrg. 11, nr. 2, p. 132-150.
- Dijkstra, S. & P. Baeten (2003). In de herinnering gekerfd. Kinderen als getuige van geweld tussen hun ouders, *Tijdschrift voor Psychotherapie*, mei 2003, p. 237-254.
- Dijkstra, S., C. Jansen & P. Baeten (2004). *Kinderen voor het voetlicht. Verbeteringen van de aanpak voor kinderen die getuige zijn van thuisgeweld*, Utrecht: NIZW.
- Dijkstra, S.(2007). Beelden van ouderschap en mishandeling. Een caleidoscopische blik op posities. *Ouderschap en Ouderbegeleiding* rubriek: Buitenlands Onderzoek Onderzocht. 10, 2, p.142-160
- Distelbrink, M., P. Geense, & T. Pels (red.) (2005). *Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Dixon, L., Browne, K., & Hamilton-Giachritsis, C. (2009). Patterns of risk and protective factors in the intergenerational cycle of maltreatment. *Journal of Family Violence*, 24(2), 111-122.
- Draijer, N. (1990). Seksuele traumatisering in de jeugd. Gevolgen op lange termijn van seksueel misbruik van meisjes door verwanten. Amsterdam: SUA.
- Dutton, D.G., Golant, S.K., & Pijnaker, H. (2000). *De partnernishandelaar. Een psychologisch profiel*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Egeland, B., Jacobvitz, D., & Sroufe, L. A. (1988). Breaking the cycle of abuse. *Child Development*, 59, 1080-1088.
- Edleson, J.L. & Williams, O.J. (2007). *Parenting by men who batter. New directions for Assessment and Intervention*. Oxford: University Press.

Ehrensaft, M., Moffitt, T. & Caspi, A. (2004). Clinically abusive relationships in an unselected birth cohort: men's and women's participation and developmental antecedents. *Journal Of Abnormal Psychology*; 113(2):258-270.

Ehrensaft, M., Cohen, P. & Johnson, J. (2006). Development of Personality Disorder Symptoms and the Risk for Partner Violence. *Journal of Abnormal Psychology*, 115, 3, 474-483.

Eldering, L., & Borm, J.A. (1996a). *Alleenstaande Hindostaanse moeders*. Utrecht: Jan van Arkel.

Eldering, L., & Borm, J.A. (1996b). *Alleenstaande Marokkaanse moeders*. Utrecht: Jan van Arkel.

Ermers, R. (2007). *Eer en eerwraak, definitie en analyse*. Amsterdam: Bulaaq.

Ertem, L.O., Leventhal, J.M. & Dobbs, S. (2000). Intergenerational continuity of child physical abuse: how good is the evidence? *The Lancet*. Vol 356, 2,p. 814-819.

Etty, S. (2006). *It's the family stupid!, Hoe moeders als slachtoffers van partnergeweld buiten bereik blijven van het mensenrechtelijke instrumentarium ter bestrijding van huiselijk geweld tegen vrouwen*. Doctoraalscriptie. Nijmegen.

Faramarzi, M., Esmailzadeh, S. & Mosavi, S. (2005). A comparison of abused and non-abused women's definitions of domestic violence and attitudes to acceptance of male dominance. *European Journal Of Obstetrics, Gynecology, And Reproductive Biology*; 122(2):225-231.

Ferwerda, H.B., & Leiden, I. van (2005). *Eerwraak of eerge relateerd geweld? Naar een werkdefinitie*. Advies- en Onderzoeksgroep Beke.

Fischbach, R.L., & Herbert, B. (1997). Domestic violence and mental health: Correlates and conundrums within and across cultures. *Social science & medicine*; 45, (8), pag. 1161-1176.

Gerris, J.R.M. (1989). Gezinsonderzoek: een multidisciplinair werkterrein op weg naar een interdisciplinaire benadering? *Gezin*, 1, 5-31.

Gomperts, W. (2009). De multiculturele binnenwereld. Observaties uit de psychoanalytische psychotherapie bij allochtonen. *Sociologie*, 5, (2), 180-203.

- Graaf, A. de. (2005). Scheiden: Motieven, verhuisgedrag en aard van de contacten. *Bevolkingstrends: kwartaalblad over de demografie van Nederland*, 53, (4), 39-46.
- Graham-Bermann, S. A., & Edleson, J. L. editors (2001). *Domestic violence in the lives of children : The future of research, intervention, and social policy*. Washington: American Psychological Association.
- Graham-Kevan, N. & Archer, J. (2003). Using Johnson's domestic violence typology to classify men and women in a non-selected sample. *Journal of Interpersonal Violence*, 18 (11): 1247-1270.
- Groen, M. (2003). De samenhang van schaamte en geweld. In: Groen, M. & Lawick, J. van (Red.). *Intieme oorlog. Over de kwetsbaarheid van familierelaties*. Amsterdam: Van Genneep.
- Harold, G. T., & Howarth, E. L. (2004). How Marital Conflict and Violence Affects Children: Theory, Research and Future Directions. Calder, M. C. (Ed) *Children living with domestic violence: Towards a framework for assessment and intervention*. Russell House Publishing: Lyme Regis, Dorset.
- Heyman, R.E. & Smit Slep, A.M. (2002). Do Child Abuse and Interparental Violence lead to Adulthood Family Violence? *Jrnl of Marriage and Family*. Vol. 64: 864-870.
- Herman, J.L. (1993). *Trauma en herstel: De gevolgen van geweld, van mishandeling tot politiek geweld*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Hester, M. & Redford, L. (1996). Domestic violence and child contact arrangements in England and Denmark. In association with Joseph Rowntree Foundation. The policy Press.
- Hester, M. (2006) Asking about domestic violence - Implications for Practice in: Humphrey, C. & Stanley, N. (Edited) *Domestic violence and child protection. Directions for good practice*. London/Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Hester, M, Pearson, C, Harwin, N & Abrahams, H.A. (2006). Making an Impact: Children and Domestic Violence: 2nd edition, Jessica Kingsley, 2006.
- Hester, M. (2009). *Who does what to whom. Gender and domestic violence perpetrators*. Bristol: Bristol University in association with Northern Rock Foundation.

- Holden, G., Geffner, R. & Jouniles, E. (eds.) (1998). *Children Exposed To Marital Violence: Theory, Research and Applied Issues*. Washington DC: American Psychological Association.
- Holtzworth-Munroe, A., & Stuart, G.L. (1994). Typologies of male batterers: three subtypes and the differences among them, *psychological bulletin*, 116, 3, 476-497.
- Holtzworth-Munroe, A. e.a. (1999). A typology of male batterers: an initial examination. *Violence in intimate relations*. Arriaga, X.B., & Oskamp, S. (eds). Sage.
- Humphreys, C. & Stanley, N. Editors (2006). *Domestic Violence and Child Protection. Directions for Good Practice*. Jessica Kingsley Publishers
- Humphreys, C., Mullender, A., Thiara, R. & Skamballis, A. (2006). 'Talking to My Mum': Developing Communication Between Mothers and Children in the Aftermath of Domestic Violence. *Journal of Social Work*, 6, 53–63.
- Jaffe, P.G., Lerner, N.K.D., & Poisson, S.E. (2003). *Child Custody & domestic Violence. A call for safety and accountability*. Sage publications.
- Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered Assumptions: Towards a New Psychology of Trauma*. NY: Free Press.
- Janssen, J. (2006). *Je eer of je leven*. Elsevier Overheid.
- Johnson, M.P. (1999). *Two types of violence against women in the American family: identifying patriarchal terrorism and common couple violence*. Paper presented at the annual meetings of the National Council on Family Relations. Irvine, CA. (November 1999).
- Johnson, M.P. (2006). Conflict and control: Gender symmetry and asymmetry in domestic violence. *Violence Against Women*, jrg. 12, nr. 11, p. 1003-1018.
- Johnson, M.P. (2008). *A typology of domestic violence: Intimate terrorism, violent resistance and situational couple violence*. Hanover & London: University Press of New England.
- Jouriles, E.N., McDonald, R., Spiller, L., Norwood, W.D., Swank, P.R., Stephens, N., Ware, H., & Buzy, W.M. (2001). Regular Articles - Reducing Conduct Problems Among Children of Battered Women. *Journal of consulting and clinical psychology*, 69 (5),774-785.

- Kasturirangan, A., Krishnan, S., & Riger, S. (2004). The impact of culture and minority status on women's experience of domestic violence. *Trauma, Violence and Abuse*, 5, (4), 318-332.
- Kerig, P.K., Volz, A.R., Arnzen Moeddel, M. & Cuellar, R.E. (2010). Implementing Dating Violence Prevention Programs with Flexibility, Fidelity, and Sensitivity to Diversity: Lessons learned from Expect Respect. *Journal of Agression, Maltreatment & Trauma*, 19, pp. 661-680.
- Knaap, L.M. van der, Idrissie, F. el & Bogaerts, S. (2010). *Daders van huiselijk geweld*. Onderzoek en beleid, 287. Boom Juridische uitgevers/WODC.
- Knickerbocker et al. (2007). Co-occurrence of Child and Partner Maltreatment. Definitions, Prevalence, Theory, and implications for Assessment. *European Psychologist*. Vol 12, no 1, p. 36-44.
- Knipscheer, J.W., Kok, H.C.B., & Kleber, R. J. (2004). *Ghanezen en Bosniërs in Nederland: psychische gezondheid, hulpzoekgedrag en kwaliteit van de geestelijke gezondheidszorg*. Den Haag: ZonMw.
- Kuijpers, K.F. (2011). *Risky relationships. Victims' risk of revictimization of intimate partner violence*. Tilburg, Tilburg University.
- Lamers-Winkelmann, F. (2006). Kindermishandeling. Over verloren geloof, hoop en liefde. Oratie. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 45 (10), 437-448.
- Langeland, W. & Dijkstra, S. (1995). Breaking the Intergenerational Transmission of Childabuse: Beyond the Mother-Child Relationship. *Child Abuse Review*. Vol 4, p. 4-13.
- Lawick, J. van (2003) Van mishandelen naar relationeel handelen. Systemische psychotherapie bij fysiek geweld in paarrelaties, *Tijdschrift voor Psychotherapie*, mei 2003, p. 217-236.
- Levendosky, A.A, Lynch, S.M., Graham-Bermann S.A. (2000) Mothers perception of the impact of women abuse on their parenting. *Violence against Women*. Vol. 6 nr. 3, p.247-271
- Levendosky, A.A, Graham-Bermann S.A. (2000). Trauma and Parenting in Battered Women: An Addition to an Ecological Model of Parenting. Theoretical and Research Issues. *Jrnl of Agression, Maltreatment & Trauma*. P. 25-35.
- Lilly, M. M., & Graham-Bermann, S. A. (2009). Ethnicity and risk for symptoms of posttraumatic stress following intimate partner violence: Prevalence and

Predictors in European American and African American women. *Journal of Interpersonal Violence*, 24(1), 3-19.

Lünnemann, K.D (1996), *Vrouwenmishandeling strafrechtelijk afgedaan?* Deventer: Gouda Quint.

Lünnemann, K. D., & Bruinsma, M. Y. (2005). *Geweld binnen en buiten: Aard, omvang en daders van huiselijk en publiek geweld in Nederland*. Meppel: Boom Juridische uitgevers

Lünnemann, K.D., Boer, M. de & L. Drost (2008). *Familierecht en huiselijk geweld een wereld van verschil?* Paper. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Lünnemann, K.D & Wijers, M. (2009). *Bestuurlijk aanpak eergeweld. Verkenning van het beschermingsarrangement als uitgangspunt voor een gemeentelijke aanpak*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut

Lünnemann, K.D. Hermens, N. & Roeleveld, W. (2012). *Mannen over partnergeweld en vaderschap. Een exploratief onderzoek*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Mahoney, K. (1994). Canadian approaches to equality rights and gender equity in courts. *Human rights of women: National and international Perspectives*, 437-461.

Lünnemann, K.D., Ketner, S. & Mein, A. (2013). *Huiselijk geweld, aanpakken met beleid. Hoe gemeenten hun aanpak vormgeven en wat we ervan kunnen leren*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Malsch, M., Visscher, S.M., & Muysken, J. (2004). *Relatiecriminaliteit binnen de regio Haaglanden: verslag van het onderzoek bij de politie*. Leiden: NSCR.

Markowitz, F.E. (2001). Attitudes and Family Violence: Linking Intergenerational and Cultural Theories. *Journal of Family Violence*. Vol 16, no 2, p. 205-218.

Michalski, J. (2010). Making sociological sense out of trends in intimate partner violence. The social structure of violence against women. *Violence Against Women* (2004) , 10 (6), pg. 652-675.

Mullender, A., Hague, G., Iman, U., Kelly, L., Malos, E. and Regan, L. (2002). *Children's perspectives on domestic violence*. London: Sage.

Mullender, A. (2006). What children tell us: he said he was going to kill our mum. In: Humphrey, C. & Stanley, N. (Edited) *Domestic violence and child*

protection. Directions for good practice. London/Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers. p. 53-68.

National research on domestic violence against women in Turkey (2009)

Nieuwenhuis, A. (2008). *Huiselijk geweld op het netvlies gebrand* (doctoraalscriptie). Arnhem: Advies en onderzoeksbureau Beke.

Osofsky, J.D. (1999). The Impact of Violence on Children. *The Future of Children*, 9, (3), 33-49.

Pas, A. van der (2009). *Handboek methodische ouderbegeleiding 6*, Utrecht: SWP.

Pattje, W. (2011). *De volgende stap. Handreiking versterking regierol van de centrumgemeenten bij de aanpak van huiselijk geweld*. Den Haag: VNG.

Paymar, M. (2000). *Violent No More. Helping Men End Domestic Abuse*. Hunter House Publishers.

Pears, K.C. & Capaldi, D.M. (2001). Intergenerational transmission of abuse: a two-generational prospective study of an at risk sample. *Child abuse and neglect* Vol. 25: 1439-1461.

Pels, T., & De Gruijter, M. (2006). *Emancipatie van de tweede generatie. Keuzen en kansen in de levensloop van jonge moeders van Marokkaanse en Turkse afkomst*. Assen: Van Gorcum.

Pels, T., Distelbrink, M. & Postma, L. (2009). *Opvoeding in de migratiecontext. Review van onderzoek naar de opvoeding in gezinnen van nieuwe Nederlanders*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Pels, T., Lünemann, K.D. & Steketee, M (Red.) (2011). *Opvoeden na partnergeweld. Ondersteuning van moeders en jongeren van diverse afkomst*. Assen: Van Gorcum.

Pels, T., Ketner, S., & Naber, P. (2012). *Een vader is meer dan 100 meesters: Versterken van vaderschap in Amsterdam*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut / Kenniswerkplaats Tienplus.

Perry, B.D. & Szalavits, M. (2007) *De jongen die opgroeide als hond en andere verhalen uit het dagboek van een kinderpsychiater*. Scriptum Psychologie.

Pico-Alfonso, M.A. (2005). Psychological intimate partner violence: the major predictor of posttraumatic stress disorder in abused women. *Neuroscience and Biobehavioral Review* 29: 181-193.

Radford, L., & Hester, M. (2001). Overcoming mother blaming? Future directions for Research on Mothering and Domestic Violence. in: Graham-Bermann, S. A., & Edleson, J. L. (eds). *Domestic violence in the lives of children : The future of research, intervention, and social policy*. Washington: American Psychological Association. P. 133-156.

Radford, L., & Hester, M. (2006) *Mothering through domestic violence*. Jessica Kingsley Publications.

Reed, E., Raj, A., Miller, E. & Silverman, J.S. (2010). Losing the Gender” in Gender-Based Violence: The Missteps of Research on Dating and Intimate Partner Violence. *Violence Against Women* 16(3) 348-354.

Reijneveld, S.A., Harland, P., Brugman, E., Verhulst, F.C. & Verloove-Vanhorick, S.P. (2005). Psychosocial problems among immigrant and non-immigrant children. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 14, 145-152.

Renzetti, C.M. (2012). Commentary on Swan and Snow’s “The Development of a Theory of Women’s Use of Violence in Intimate Relationship”. *Violence Against Women*. Vol.12, nr. 11: 1046-1049.

Richtlijn Familiaal Huiselijk Geweld bij kinderen en volwassenen 2009. Utrecht: Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie.

Römkens, R. (1989). *Vrouwenmishandeling: over geweld tegen vrouwen in heteroseksuele partnerrelaties*. Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.

Römkens, R.G. (1992). *Gewoon geweld? Omvang, aard, gevolgen en achtergronden van geweld tegen vrouwen in heteroseksuele relaties*, Amsterdam/ Lisse: Swets & Zeitlinger.

Römkens, R. (2010). Omstreden gelijkheid. Over de constructie van (on) gelijkheid van vrouwen en mannen in partnergeweld. *Justitiële Verkenningen*, 36, (8), 11-32.

Rosen, K.H., Bartle_Haring, S. & Stith, S.M. (2001). Using Bowen Theory to Enhance Understanding of the Intergenerational Transmission of Dating Violence. *Journal of family Issues*, Vol. 22, nr. 1: 124-142.

Roy, K.M. & Dyson, O. (2010). Making daddies into fathers: Community-based fatherhood programs and the construction of masculinities for low-income, African American men. *American Journal Community Psychological*, 45(1-2), 139-154.

Salisbury, E.J., Henning, K., & Holford, R. (2009). Fathering by Partner-Abusive Men: Attitudes on Children's Exposure to Interparental Conflict and Risk Factors for Child Abuse. *Child Maltreatment*, 14(3), 232-242.

Saunders, D.G. & Hamill, H.M. (2003). *Violence against Women: Synthesis of Research on Offender Interventions*. <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/201222.pdf>.

Scott, K., Crooks, C., Francis, K., Kelly, T. & Reed, M. (2004). Caring dads: Helping fathers value their children. Presentation for Society for Prevention research. <http://fcis.oise.utoronto.ca/~scottlab/scott.pdf>.

Sijbrandij, M., Jonkers, I. en Wolf, J. (2008). *Clientprofielen van vrouwen met geweldservaringen in de vrouwenopvang*. Nijmegen: UMC St Radboud.

Slep, A.M. & O'Leary, S.G. (2001). Examining Partner and Child Abuse: Are We Ready for a more Integrated Approach of family Violence? *Clinical Child and Family Psychology Review*. Vol 4, no 2, 87-107.

Spruijt, E. Et al. (2007). *Scheidingskinderen*. SWP Amsterdam.

Stark, E. (2007). *Coercive control. The Entrapment of Women in personal Life*. Oxford University press.

Steketee, M., Mak, J. & Flikweert, M. (2011). Deel III De jongeren. In: Pels, T., Lünemann, K.D. & Steketee, M (Red). *Opvoeden na partnergeweld. Ondersteuning van moeders en jongeren van diverse afkomst*. Assen: Van Gorcum, p. 127-183.

Stevens, G., Pels, T., Vollebergh, W. & Crijnen, A. (2004). Patterns of psychological acculturation in adult and adolescent Moroccan immigrants living in The Netherlands. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35(6), 689-704.

Stith, S.M., Rosen, K.H., Middleton, K.A. et al. (2000). The Intergenerational Transmission of Spouse Abuse: a Meta Analysis. *Journal of Marriage and Family*, Vol. 62: 640-654.

Straus, M. A. & Ramirez, I. L. (2007). Gender symmetry in prevalence, severity, and chronicity of physical aggression against dating partners by University students in Mexico and USA. *Aggressive Behavior* 33:281-290.

Straus, M.A. (2010). Thirty years of Denying the Evidence on Gender Symmetry in Partner Violence: Implications for Prevention and treatment. *Partner Abuse*, Vol. 1, Nr 3: 332-362.

- Sullivan, C.M., Bybee, D.I. & Allen, N.E. (2002). Findings from a Community-Based Program for Battered Women and Their Children. *Journal of Interpersonal Violence*, 17 (9), pp. 915-936.
- Swan, S.C. & Snow, D.L. (2006). The Development of a Theory of Women's Use of Violence in Intimate Relationships. *Violence Against Women*. Vol.12, nr. 11: 1026-1045.
- Tanha, M. Beck, C.J.A., Figueredo A.J. & Raghaven, C. (2010). *J of Interpersonal Violence*, nr. 10, pp. 1836-1854.
- Thijssen, J. & Ruiter, C. de (2010). De relatie tussen subtypenrelatieeel geweldplegers en de adviezen van de reclassering. *Proces*, 89(6), 416-428.
- Torre, E.J. van der, & Schaap, L., (2005). *Ernstig eengerelateerd geweld: Een casusonderzoek*. Den Haag: COT.
- Tubbs, C.Y. & Williams, O.J. (2007) in: Edleson, J.L. & Williams, O.J. (Eds). *Parenting by men who batter. New directions for Assessment and Intervention*. Oxford: University Press.
- Valk, I. van der, & Spruijt, E. (2004). *De gevolgen van echtscheiding voor kinderen*.
- Veen, H.C.J. Van der, & Bogaerts, S. (2010). *Huiselijk geweld in Nederland: overkoepelend synthese-rapport van het vangst-hervangst-, slachtoffer- en daderonderzoek 2007-2010*. Den Haag: WODC.
- Veen, H.C.J. Van der (2011). *Secondaire analyses slachtofferdata landelijk onderzoek huiselijk geweld*. Factsheet. Den Haag: WODC.
- Verwijs, R. & Lünemann, K.D. (2012). *Partnergeweld. Achtergrond en risicofactoren*. Federatie Opvang/Verwey-Jonker Instituut.
- Vetere, A. & Cooper J. (2005) The effects of domestic violence on children: Trauma, resilience and breaking the cycle of violence. in: C. Newnes and N. Radcliffe (eds.) *Making and Breaking Children's Lives*. PCCS Books.
- Vollebergh, W.A.M., Have ten, M., Deković, M., Oosterwegel, A., Pels, T., Veenstra, R., Winter de, A., Ormel, H. & Verhulst, F. (2005). Mental health in immigrant children in the Netherlands. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 40, 489-496.
- Warnaar, B. & M. Wegelin (2002) Behandeling van partnermishandelaars, *Dth* 23, 1, p. 63-81.

- Warrier, S., Williams-Wilkins, B., Pitt, E., Reece, R. M., Groves, B. M., Lieberman, A. F., et al. (2002). "Culturally competent responses" and "children: Hidden victims": Excerpts from day 2 plenary sessions. *Violence Against Women*, 8(6), 661-686.
- White, H. R., & Widom, C. S. (2008). Three potential mediators of the effects of child abuse and neglect on adulthood substance use among women. *Journal of Studies on Alcohol and Drugs*, 69(3), 337-347.
- Wijk, N.Ph.L. van (2012). *Domestic violence by and against men and women in Curaçao. A Caribbean study*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Williams, O.J. Boggess, J.L. & Carter, J. (2001). Fatherhood and domestic violence: exploring the role of men who batter in the lives of their children. in: Graham-Bermann, S. A., & Edleson, J. L. (eds). *Domestic violence in the lives of children : The future of research, intervention, and social policy*. Washington: American Psychological Association. 157-188.
- Winkel, F.W., Baldry, A., Kuijpers, K. & Pemberton, A. (2008). *Risicotaxatie van herhaald slachtofferschap bij partnergeweld. Handleiding bij de SARA-PV. Gebaseerd op de B-Safer manual (2005)*. Tilburg: Tilburg University, INTERVICT.
- World Health Organization, (2006) *WHO Multi-country study on women's health and domestic violence against women*. S.I. Geneva.
- Wittebrood, K., & Veldheer, V. (2005). Partnergeweld in Nederland: een secundaire analyse van Intomart-onderzoeken naar huiselijk geweld. *Tijdschrift voor Criminologie*, 47, 1, 3-23.
- Wolfe, D.A. et. al. (2003) The effect of children's exposure to domestic violence. A meta analysis and critique. *Clinical Child and Family Psychology review* 6, 171-187.
- Yerden, I. (2008; 2008). *Families onder druk : Huiselijk geweld in Marokkaanse en Turkse gezinnen*. Amsterdam: Van Gennep.
- Yoshihama, M. & Gillespie, B. (2002). Age adjustment and Recall Bias in the analysis of domestic violence data: Methodological improvement through the application of survival analysis methods. *Journal of Family Violence*, 17, 199-221.
- Zeijl, E., Crone, M., Wiefferink, K., Keuzenkamp, S., & Reijneveld, M. (2005). *Kinderen in Nederland*. Den Haag/Leiden: SCP/TNO Kwaliteit van leven.

Zorza, J. (1995) How Abused Women Can Use the Law to Help Protect Their Children. In: Peled, E., Jaffe, P.G. & Edleson J.L. (eds). *Ending the cycle of violence* Sage Publications.

Zuravin, S., McMillen, C., DePanfilis, D., & Risley-Curtiss, C. (1996). The intergenerational cycle of child maltreatment: Continuity versus discontinuity. *Journal of Interpersonal Violence*, *11*(3), 315-334.

Zwirs, B. (2006). *Externalizing disorders among children of different ethnic origin in the Netherlands*. Proefschrift Universiteit Utrecht.

Colofon

Dit betreft een publicatie die uitkomt binnen het VWS-programma "Beter in Meedoen". Dit meerjarige programma is gericht op de vernieuwing en kwaliteitsverbetering van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo). Meer informatie over dit programma kunt u vinden op de website: www.invoeringwmo.nl

Opdrachtgever	Ministerie van VWS Programma "Beter in Meedoen"
Auteurs	Mr. dr. K.D. Lünemann Dr. T.V.M. Pels
Redactie	Prof. dr. J.C.J. Boutellier Drs. G.J.J. Nederland Dr. M.M.J. Stavenuiter
Omslag Uitgave	Ontwerppartners, Breda Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht T (030) 230 07 99 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload en/of besteld worden via onze website: <http://www.verwey-jonker.nl/wmoinnovatiebank>.

ISBN 978-90-5830-562-6

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2013. Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld. The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

Kenniscabier

Gemeenten hebben vanuit de Wmo een belangrijke taak bij de aanpak van huiselijk geweld en het ondersteunen van gezinnen. Een van de beleidsuitgangspunten is dat de overdracht van geweld in gezinnen van generatie op generatie moet worden doorbroken. Het voorkomen van intergenerationele overdracht is zelfs in het najaar 2012 uitgeroepen tot derde pijler van het landelijk emancipatiebeleid. Dit kenniscabier biedt inzicht in de risicofactoren en beschermende factoren die een rol kunnen spelen in de overdracht van geweld. Ook presenteren de auteurs onderzoeksbevindingen over de gevolgen van partnergeweld op de opvoeding en de invloed van geweld op ouderschap na scheiding. Het kenniscabier is onderdeel van een reeks praktijkgerichte publicaties over relatiegeweld en de gevolgen daarvan voor de opvoeding. De belangrijkste bron hiervoor vormen interviews met moeders en jongeren die geweld meemaakten.

www.verwey-jonker.nl/wmoinnovatiebank

